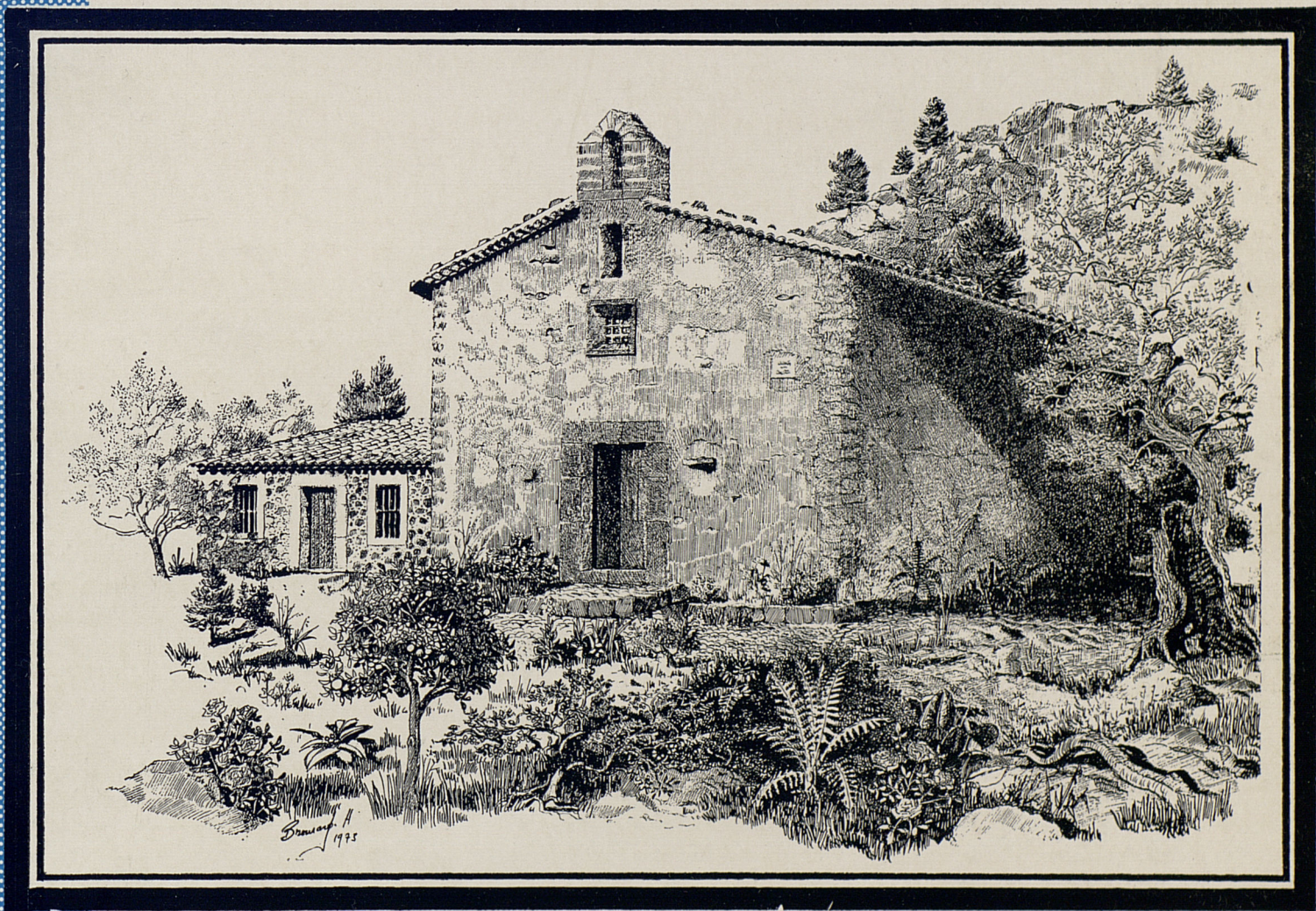




RUTES

AMAGADES DE MALLORCA



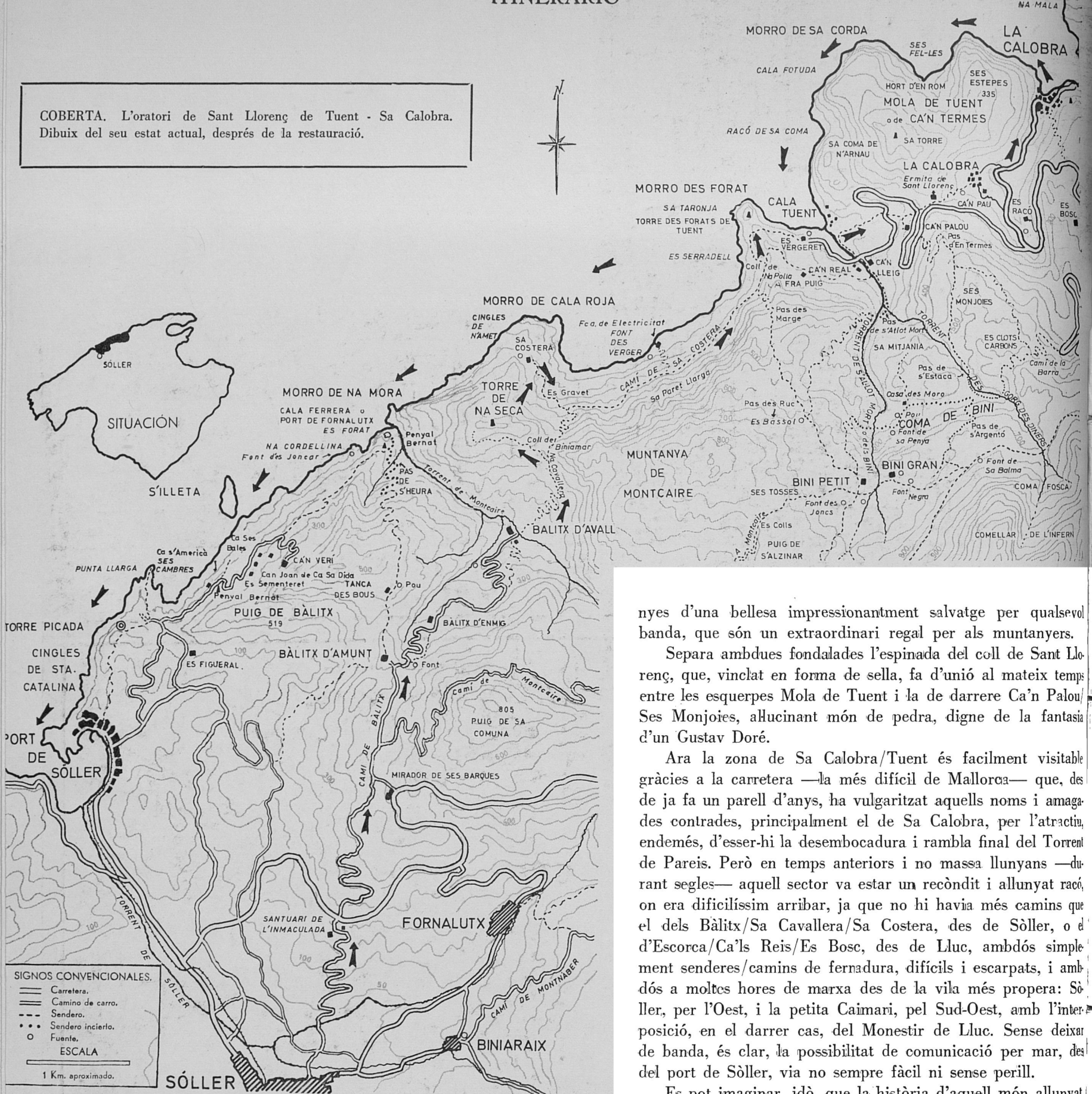
SOLLER - SA CALOBRA

III. Sa Calobra - Port de Sòller

71

ITINERARIO

COBERTA. L'oratori de Sant Llorenç de Tuent - Sa Calobra. Dibuix del seu estat actual, després de la restauració.



nyes d'una bellesa impressionantment salvatge per qualsevol banda, que són un extraordinari regal per als muntanyers.

Separa ambdues fondalades l'espineda del coll de Sant Llorenç, que, vinclat en forma de sella, fa d'unió al mateix temps entre les esquerpes Mola de Tuent i la de darrere Ca'n Palou/Ses Monjoies, allucinant món de pedra, digne de la fantasia d'un Gustav Doré.

Ara la zona de Sa Calobra/Tuent és fàcilment visitable gràcies a la carretera —la més difícil de Mallorca— que, des de ja fa un parell d'anys, ha vulgaritzat aquells noms i amagades contrades, principalment el de Sa Calobra, per l'atractiu, endemés, d'esser-hi la desembocadura i rambla final del Torrent de Pareis. Però en temps anteriors i no massa llunyans —durant segles— aquell sector va estar un recòndit i allunyat racó, on era difícilíssim arribar, ja que no hi havia més camins que el dels Bàltx/Sa Cavallera/Sa Costera, des de Sòller, o el d'Escorca/Ca'ls Reis/Es Bosc, des de Lluc, ambdós simplement senderes/camins de ferradura, difícils i escarpats, i ambdós a moltes hores de marxa des de la vila més propera: Sòller, per l'Oest, i la petita Caimari, pel Sud-Oest, amb l'interposició, en el darrer cas, del Monestir de Lluc. Sense deixar de banda, és clar, la possibilitat de comunicació per mar, des del port de Sòller, via no sempre fàcil ni sense perill.

Es pot imaginar, idò, que la història d'aquell món allunyat —pura anècdota diminuta sense cap categoria, encara que història a la fi, perquè tot devenir humà arriba a ser història— va ser d'una simplicitat extraordinària, immersa dia rera dia en el serè bucolisme d'aquelles terres i muntanyes; història de viure i morir sense cap transcendència, estranya a qualsevol avatar polític, econòmic o social de l'exterior; estranya a tot l'extern, perquè aquell era un món tancat en ell mateix, amb esdeveniments primaris simplíssims i vitals —diriem simplement existencials— i tan estranys als de la resta de l'humanitat, com si foren d'un planeta diferent.

«Sobre el collado que separa las comarcas de Tuent y Sa Calobra se levanta el antiguo oratorio de San Lorenzo.

»Su existencia data del mismo siglo de la Reconquista. Ya en 1274 hay un legado a la fábrica del mismo: Gernaldo de Rivo, señor de la Caballería de La Calobra, en su testamento del 2 de Agosto de dicho año, consignó veinte sueldos a la Iglesia de San Lorenzo, sita en Sa Calobra.

(Segueix a la contracoberta posterior)

III. SA CALOBRA - PORT DE SOLLER.—El present fascicle, tercera part de la Ruta amb títol general de SOLLER-SA CALOBRA, ens fa arribar a aquesta cèlebre cala pel vell senderó/camí de ferradura —avui ja practicament relegat a l'oblit— que, continuació del de Sa Cavallera/Sa Costera, unia la Cala de Tuent amb la de Sa Calobra, tot passant pel coll de Sant Llorenç, i, precisament, per davant mateix la façana i porta d'aquest vell santuari. I des de la cala de Sa Calobra ens fa tornar a Sòller per mar; millor dit, al port de Sòller, tot passant a la vista continua i molt propera dels penya-segats costers, que s'alinen, impressionants, a tot el llarg d'aquella vora marítima.

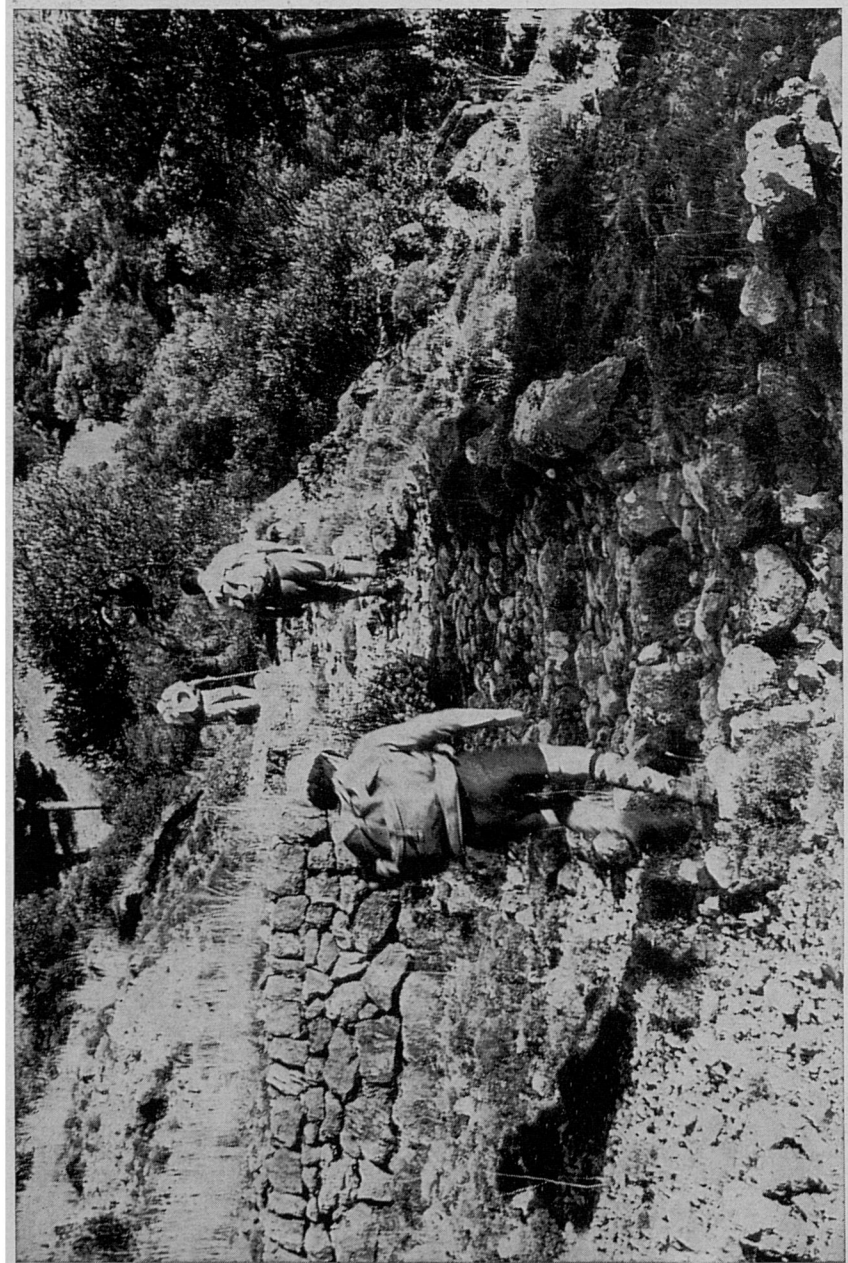
Les fondalades —¿valls?— de Tuent i Sa Calobra, hi són immediatament veïnades. Integren dues petites i enfonsades depressions a nivell marí dins aspèrrimes i escarpades munta-



146. Tot deixant la cala de Tuent, seguim la ruta, pujant cap al coll de Sant Llorenç pel nou camí obert per a la urbanització d'aquest sector. Aleshores i encara avui mateix, aquest camí, a la seva part baixa, era encara de terra, però no estaran molt de completar-li l'amplària i asfaltar-lo com la resta de la nova carretera d'entrada a aquesta cala. Dita carretera és subsidiària de la de Sa Calobra, i arranca d'ella al colze del fons de la raconada d'Es Racó.



147. Tan prest com podem, deixam la nova carretera per a prendre el vell, nostàlgic i venerable camí de ferradura,...



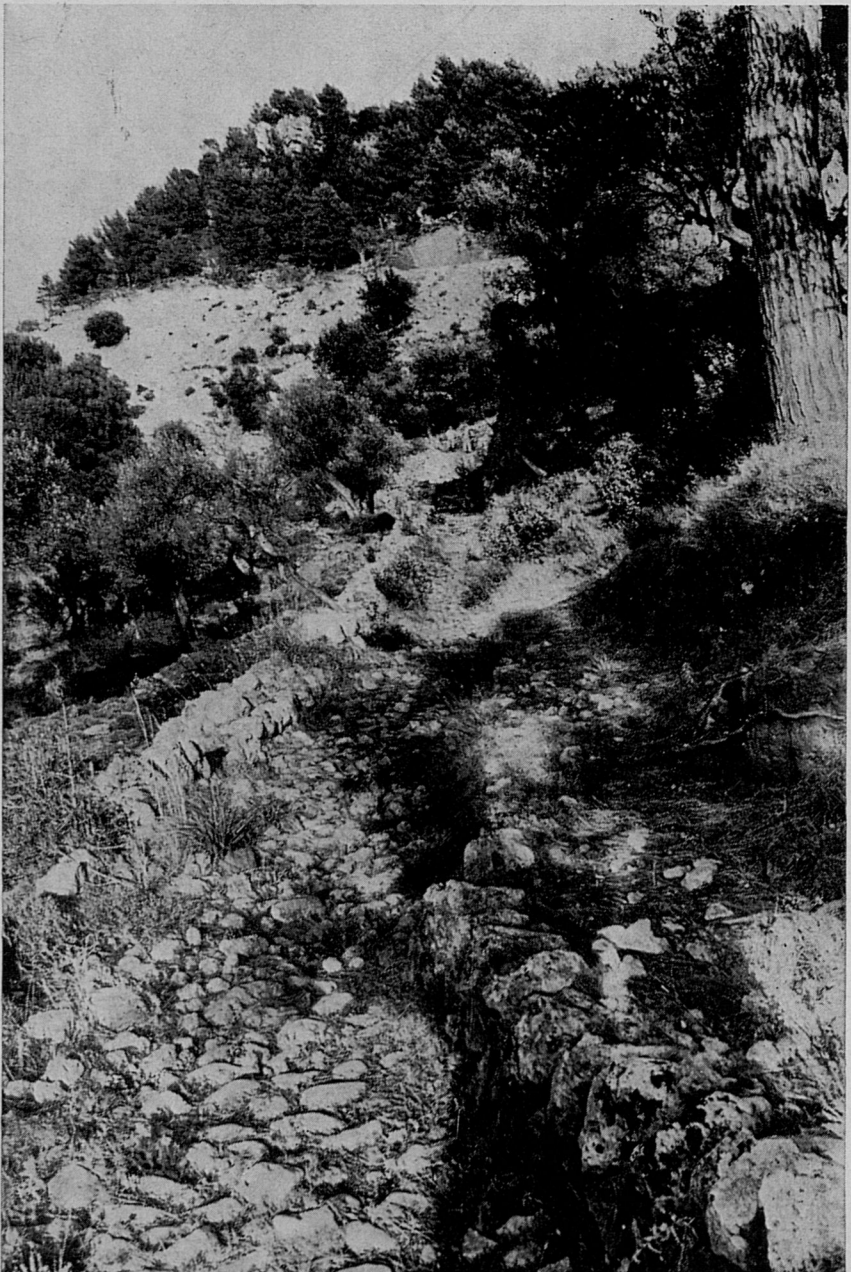
148-149. ...que, empedrat a molts indrets, puja molt costerut, i, de vegades, escalonat, fent-hi continus zig-zaguejos.

150-152. No s'hi està molt en arribar a Ca'n Palou, després de passar pel costat de la seva font i de les cases mateixes.



Les fotos 151-2 mostren, des d'angles encontres, la clastra i façana principal de les antigues cases de Ca'n Palou, que, igualment, ja estan deshabitades i abandonades pels seus antics i tradicionals ocupants pagesos. Tanmateix, ens han dit que ara les estan reconstruint i arreglant dignament, per a un nou senyor comprador estranger (australià, per cert) que ho fa amb un gust excellent i amb tot respecte al paisatge i tradició arquitectònica, ja que, endemés, és arquitecte.





153. A la muntanya de Mallorca moltes cases pageses han estat edificades a l'abric imminent (imminent en la seva estricta significació de amenaçant) de roquissars i penya-segats. Sempre hem pensat en la possibilitat de que qualche roca erràtica d'un esbaldrec —el que esdevé amb freqüència cada any ací i allà— li arribara a qualcuna d'aquestes edificacions, cosa que no ha de ser massa probable, perquè, altrament, els pagesos no se'n haurien arriscat. Però... vegi's aquesta roca d'un parell de tones, que, rodolant coster avall, va entrar dins la casa i aquí quedà. I gràcies que hi quedà, perquè, si hagués seguit, potser s'en hauria duit bona part de Ca'n Palou i annexes.

154-155. Des de Ca'n Palou seguim pujant pel vell camí de ferradura —l'empedrat del qual, antiquíssim empedrat, quí sap si ja de l'època aràbica, detalla aquesta foto— fins assolir el coll de Sant Llorenç,...



156-157. ...des d'on aquesta vista retrospectiva mostra la fondalada de la cala de Tuent.

Allà mateix, damunt l'esquena del coll, s'hi troba el santuari de Sant Llorenç, davant el qual, la nova carretera, en passar, ha desmuntat part del descendent coster entre el qual i l'obra de l'oratori passava el vell camí de ferradura. I allà mateix ja començava a davallar cap a Sa Calobra.

Davant la porta de la vivenda s'hi veu ací al P. Rafel Juan, Missioner dels SS. CC. de Lluc, conversant amb un dels nostres companys. En altres ocasions també l'hem trobat allà, ja que s'ocupa dels oficis religiosos de l'oratori, estant un entusiasta incondicional d'aquelles encontrades, —paratges que gairebé el van veure néixer—, i zelós conservador i reconstructor d'aquest oratori de Sant Llorenç. Ell és qui ha escrit per al present fascicle de les Rutes les notes històriques de Tuent/Sa Calobra que hem posades a l'introducció.





158-159. Altra vista de l'oratori de Sant Llorenç, presa molt abans que l'anterior, quan encara no s'havia començat a desmuntar el coster per a que passàs la nova carretera. A la foto s'hi veu també el P. Rafel Juan. L'edificació de l'esquerra de l'oratori és l'afegit posterior, al qual s'hi fa referència a l'introducció, per a dotar-lo d'una vivenda. Per dedins és molt senzilla i rústica.

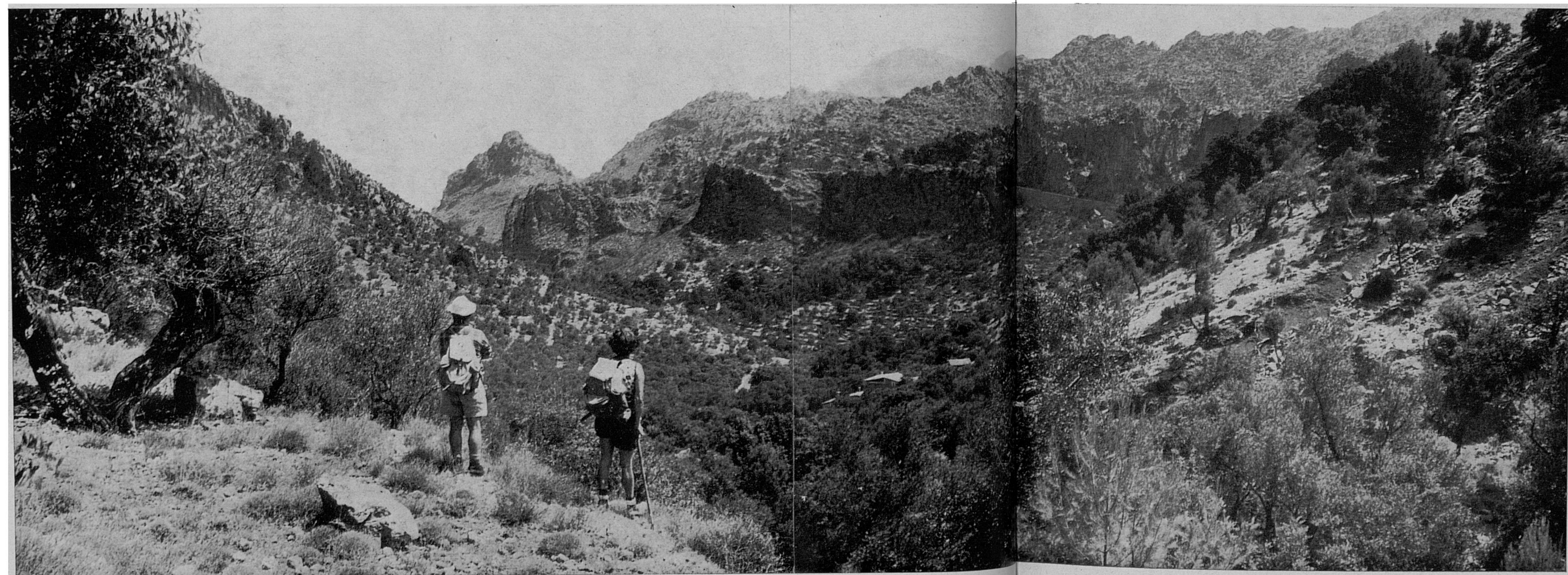
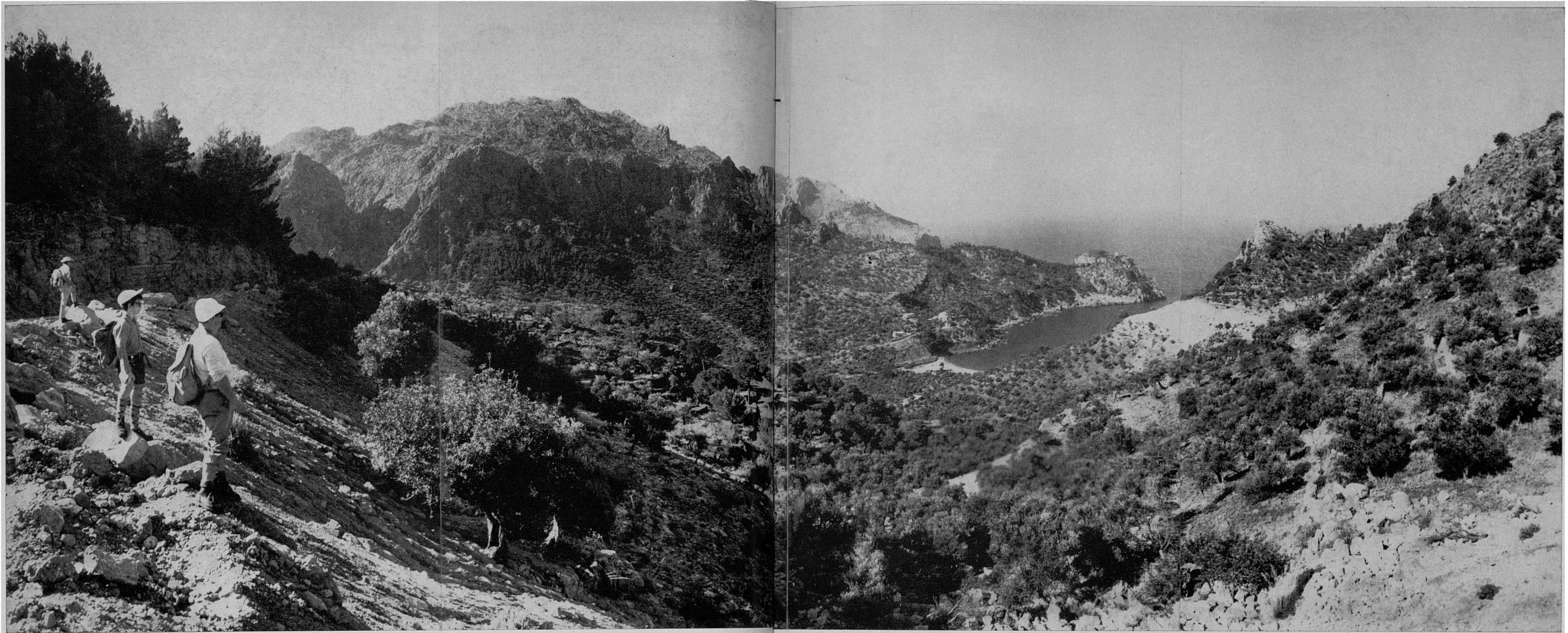
El vell camí de ferradura, tot passant, franquejava la barrera que s'hi veu. I allà mateix, a la paret, aquesta rajola indicava la proximitat del caseriu de Sa Calobra.



160-161. Interior del santuari de Sant Llorenç, tal com el coneguem i va estar durant anys i anys, abans de l'actual restauració. No en mancaràn els qui el fotografiïn com ha quedat ara; aquestes altres fotos, ja històriques, serveixin per a la seva història.

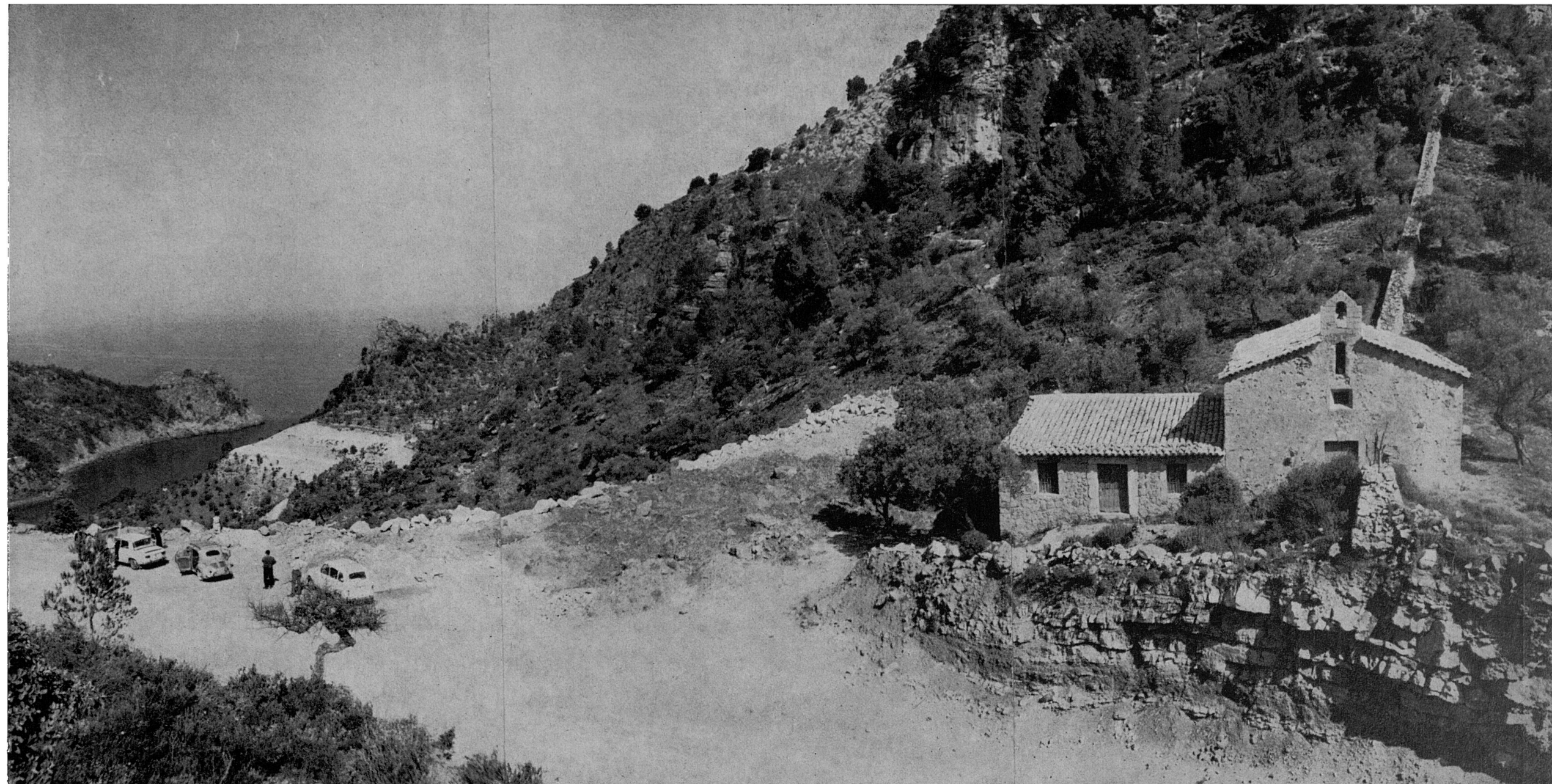
Per als actes religiosos els habitants de la vall de Sa Calobra s'hi posaven a la meitat de la dreta, i els de la de Tuent a l'esquerra, coincidint amb l'ubicació de les respectives valls.





162-163. Abans de deixar el coll de Sant Llorenç, una mirada vers cadascuna de les valls-fondalada, ens fa veure, vers l'Oest, es a dir, cap a Tuent, la sina d'aquesta cala entre la Mola de Tuent i el sortint del Morro des Forat. Continuació cap enrere d'aquest, s'enlaira l'abrupta i esquerra Muntanya de Montcaire; i al contorn de parets penya-segades de la qual, ací a l'esquerra, s'obri el portell per on es precipita el Torrent dels Bini, i s'hi troba el Pas de S'Alot Mort. Per darrere dels seus descensos vers la mar, allà al lluny, emergeix el Puig de Sa Seca i el seu avanç marítim del Morro de Cala Roja, on són les cases de Sa Costera.

A l'altra vista, vers l'Est, o sigui vers Sa Calobra, en veim una altra orografia no menys abrupta i sollemne, per on s'obri pas l'espectacular carretera de Sa Calobra en el seu vertiginós decens, els noms detallats de la qual seria massa llarg citar ara ací. Més a prop, avall al centre, s'hi veuen algunes cases del caseriu de Sa Calobra, entre les quals destacava Ca'n Pau, que també tenia una torre de defensa, ara dissortadament modificada i modernitzada.



164. Vista del Coll de Sant Llorenç i del seu antic oratori en temps de realitzar-se els treballs de desmunt i obres de la carretera a Tuent.

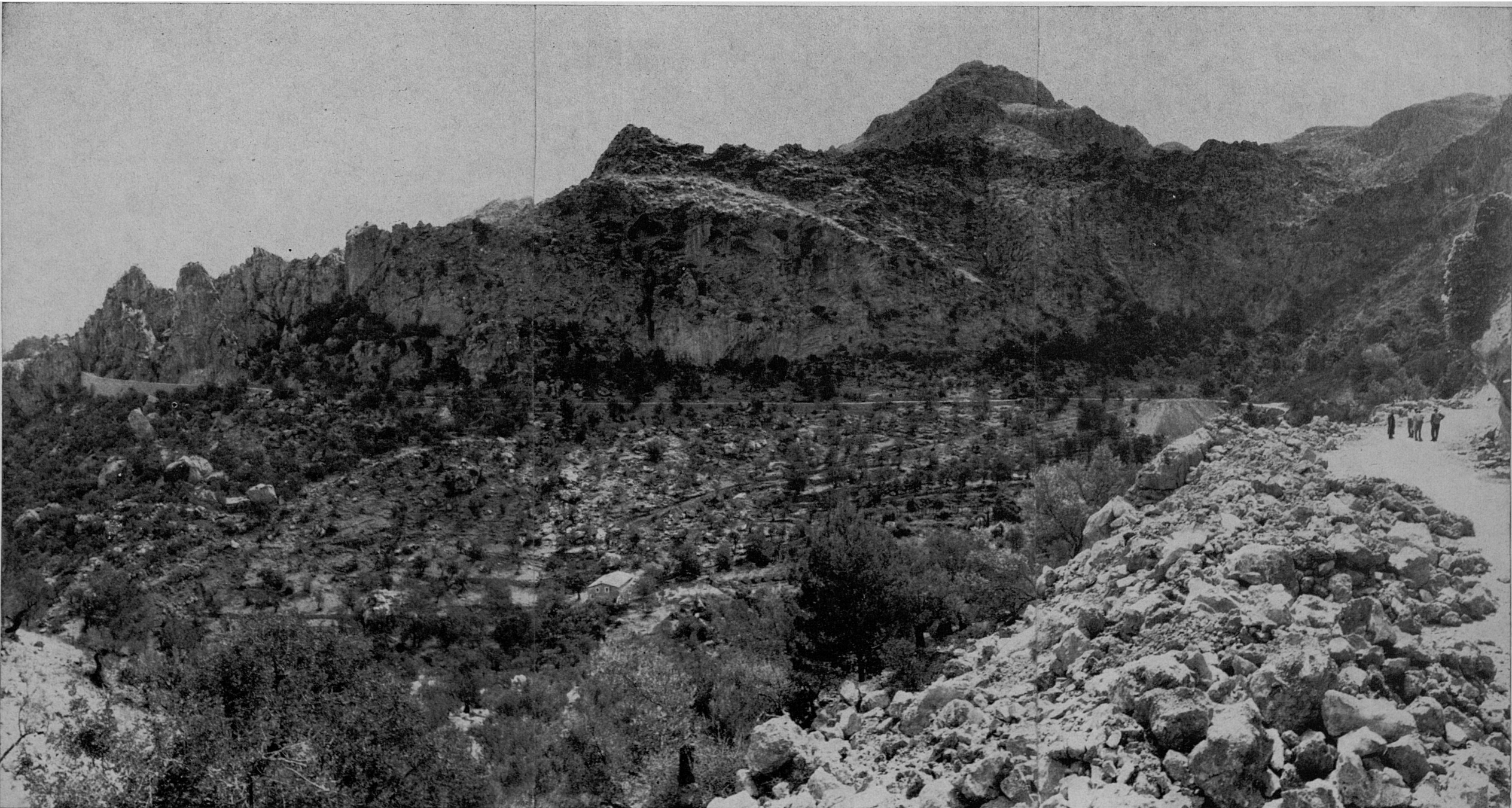
Els urbanitzadors —belgues per més senyes—, d'acord amb el P. Rafel Juan, han acondicionat dignament la replaceta davant el santuari, proveïnt-la d'un jardí semisalvatge amb vegetació autòctona. Igualment han ajudat a restaurar, interiorment i exteriorment, l'oratori, el qual es veu ací en el seu estat pimitiu. A l'esquerra, allà avall, la cala de Tuent.

165. Vista del fòndal de Es Racó, contigu i immediatament anterior a la cala de Sa Calobra. Es Racó, naturalment, hi té també les seves antigues cases pageses, que s'hi veuen ací avall, al centre de la fotografia.

La carretera de Sa Calobra en la part final —no més surt del congost de Sa Bretxa (extrem esquerre, centre)—, envolta la fondalada de Es Racó, arribant de seguida a la cèlebre cala. A l'angle del fons —extrema dreta— li neix el nou tram que arriba a la cala de Tuent. Aquest es veu ací al seu començament, encara en construcció. A hores d'ara ja l'han acabat i asfaltat en la seva major part.

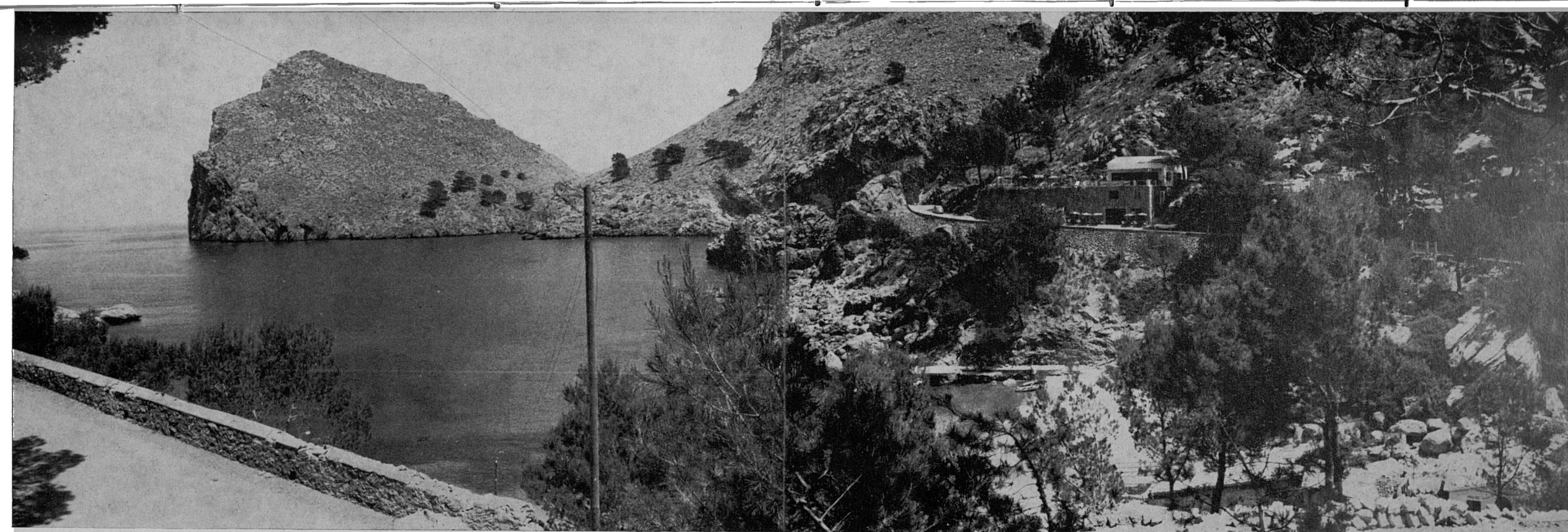
Sembla que sia oportú advertir que, encara que la gent, quan parla de Sa Calobra, identifica sense més aquest nom amb la cèlebre cala, pròpiament *Sa Calobra* és tot aquest territori muntanyenc, que tenia com a nucli més poblat el caseriu d'aquest nom, i que la verdadera denominació del que ara deim vulgarment *Sa Calobra*, hauria de ser pròpiament *cala de Sa Calobra*.

I és curiós observar que, maldament l'abundància d'automòbils particulars és tan copiosa avui en dia, encara hi ha persones, que, tot i tenint des de fa anys aquesta possibilitat de locomoció pròpia, no han visitat encara aquestes encontrades, potser pel respecte que els imposa l'arraconament i llunyania, i principalment, els exagerats «perills» d'aquella meravellosa carretera. En coneixem un parell.

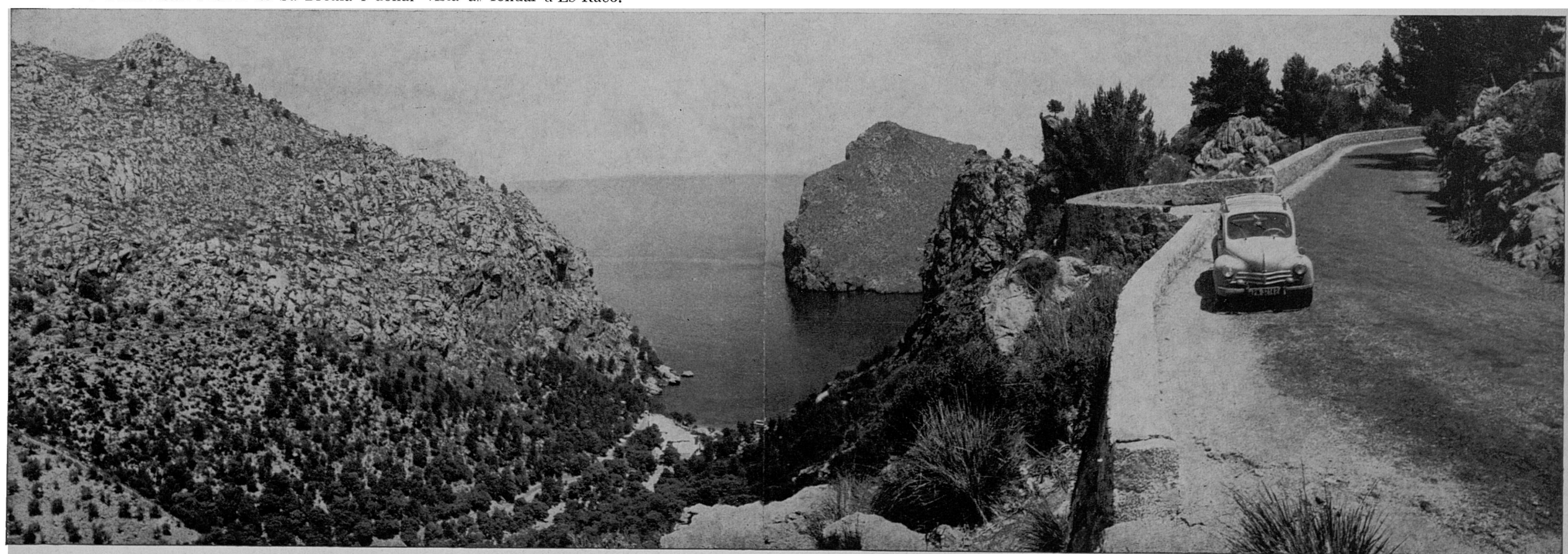


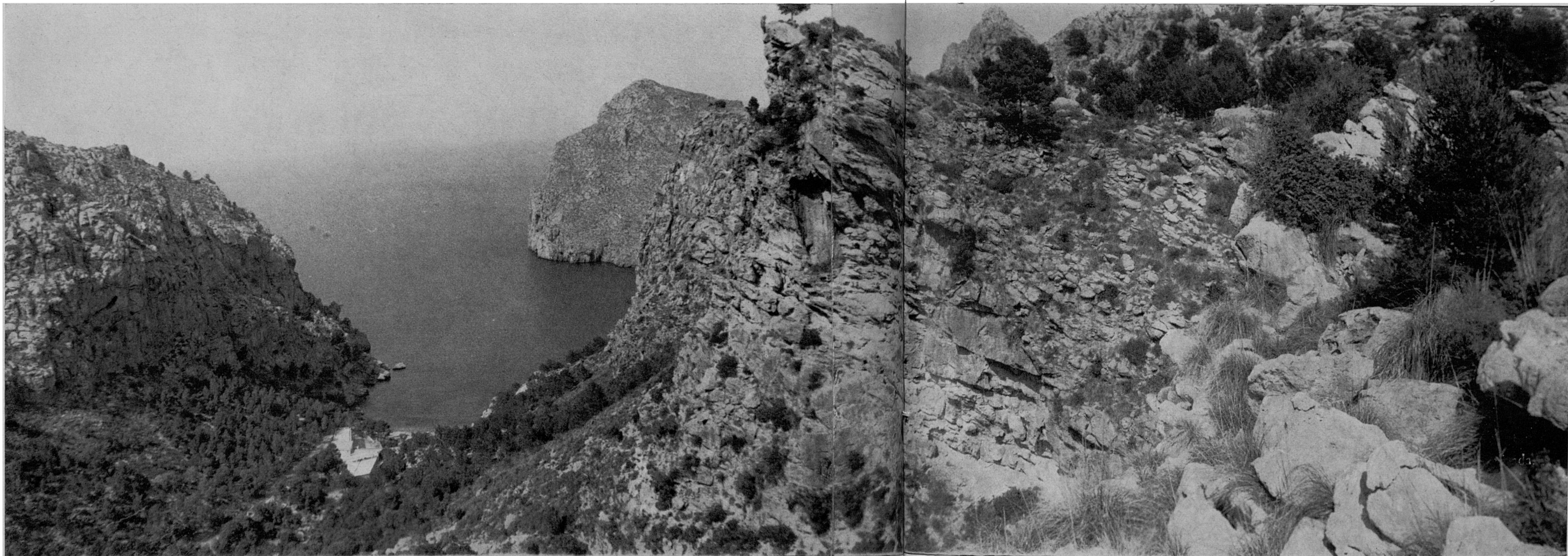
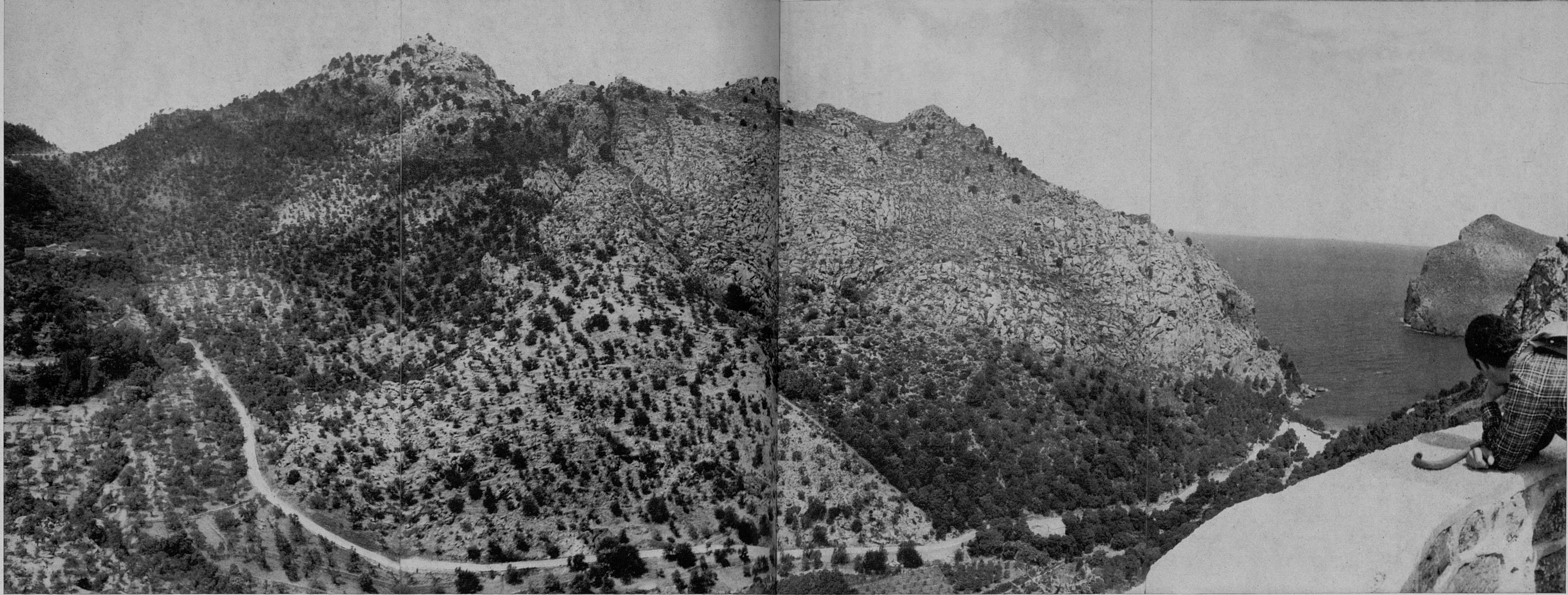
166-167. (Pàgina següent). Arribam al caseriu de Sa Calobra, que el vell camí de ferradura travessava; i, una mica més tard, enllaçam amb la carretera, ja molt a prop de la cala. A la foto n. 166, a l'enfront, una mica amunt, dreta, Ca'n Pau i la seva torre de defensa, encara que poc vistable per l'ombratge del contrallum.





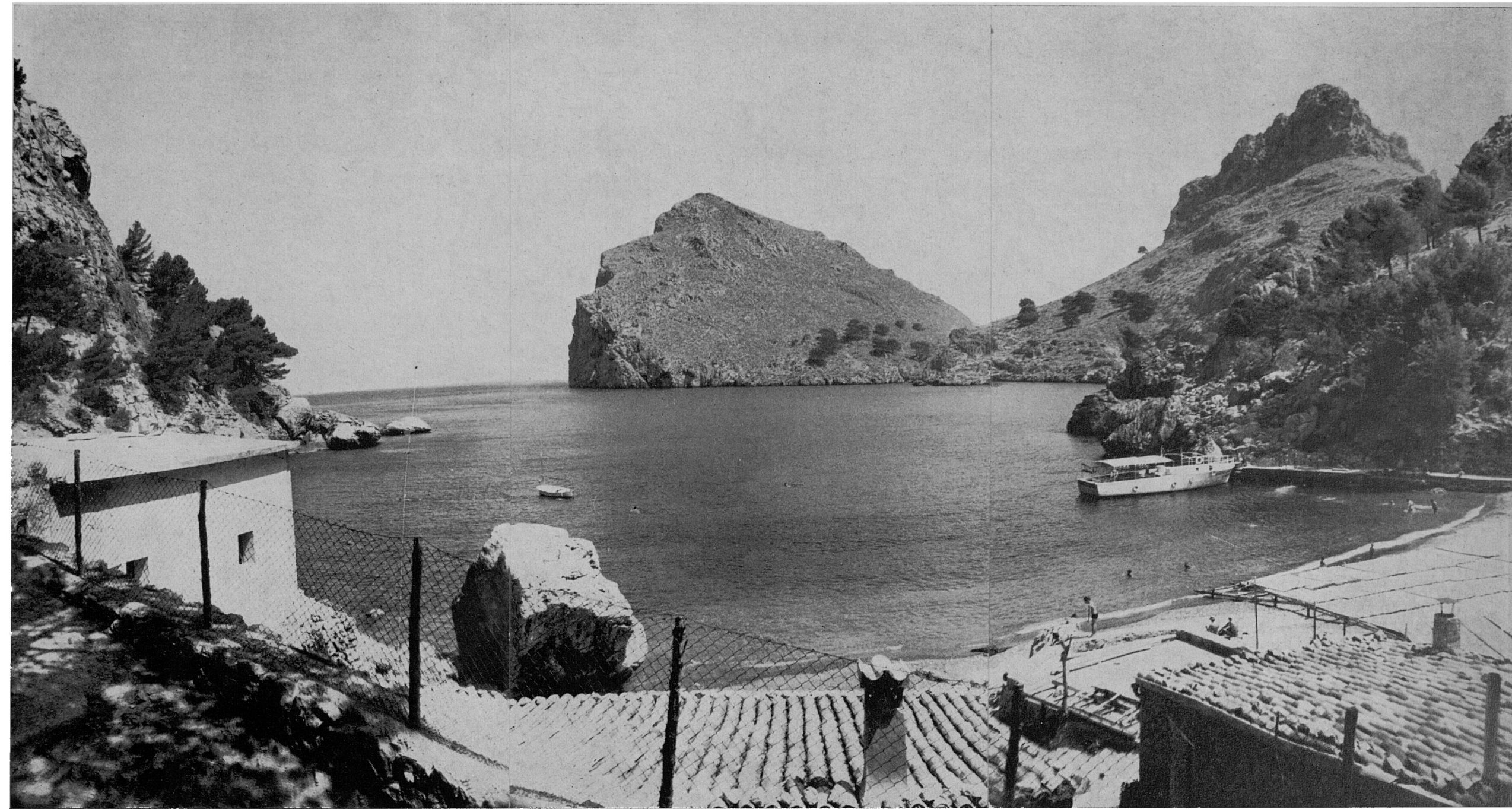
168-169. Dues vistes de la cala de Sa Calobra, la primera, des de la carretera, tot arribant a veure-la des d'un punt aclarait; l'altra, des d'aqueixa mateixa carretera, una mica més amunt, abans d'atravessar l'estret de Sa Bretxa i donar vista al fondal d'Es Racó.





170-171. Des del mateix mirador, aquestes panoràmiques, que es poden considerar la una continuació de l'altra, mostren, la primera, a l'enfront, la Mola de Tuent per la cara del seu lòbul oriental, dit de Ses Estepes. Al seu peu, avall, la carretera en la part final descendent cap a la cala. A dalt, extrem esquerre, el Coll de Sant Llorenç, i, uns centímetres més avall, el petit caseriu de Sa Calobra.

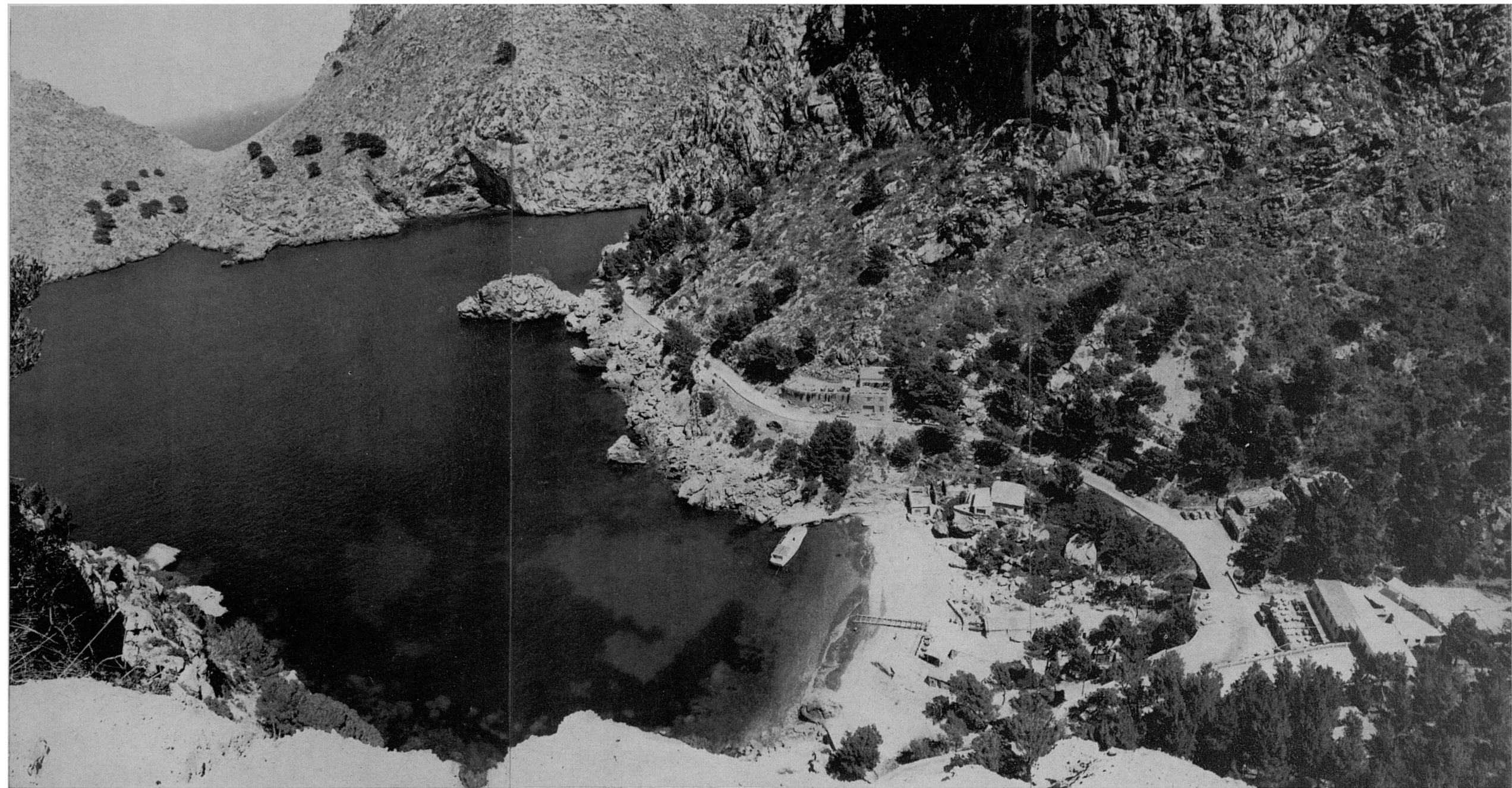
L'altra vista, també des del mateix mirador, i com una continuació cap a la dreta de l'anterior, fa veure, allà avall, la cala de Sa Calobra i l'edifici de l'hotel; el promontori del Morro de Sa Vaca, a l'enfront, damunt la mar; i, a la dreta, uns aspectes de l'abrupta orografia que envolta la cala, i damunt la qual, una mica més a la dreta, guaita la seva antiga torre de senyals i defensa al caire d'un alt i vertical penya-segat.



172. Panoràmica de la cala i platja de Sa Calobra. Allà, a l'enfront, la familiar silueta del Morro de Sa Vaca, seguida cap enrera per Es Tormàs amb corona cimatera de corcats penyalars. Entre un i altre, el Coll des Bancalet. Ací avall, a la dreta, el petit mollet de Sa Calobra, on s'hi veu fermada la barca que fa la travessia des del Port de Sòller, amb la que hem de tornar.

173. Volem donar vistes totalment inèdites de la sina de Sa Calobra. Per a fer-ho no tenim més remei que enfilarnos pel dur coster de la part sud-oest. Tot pujant, i des de no massa altura, aquesta panoràmica mostra la platja, així com també, una mica més enllà, l'entrant de la desembocadura del Torrent de Pareis. Voltant la cala, el final de la carretera que va completar la de Sa Calobra, i que mor uns metres més enllà, abans d'arribar al túnel d'accés a la platja i rambla final del Torrent de Pareis.

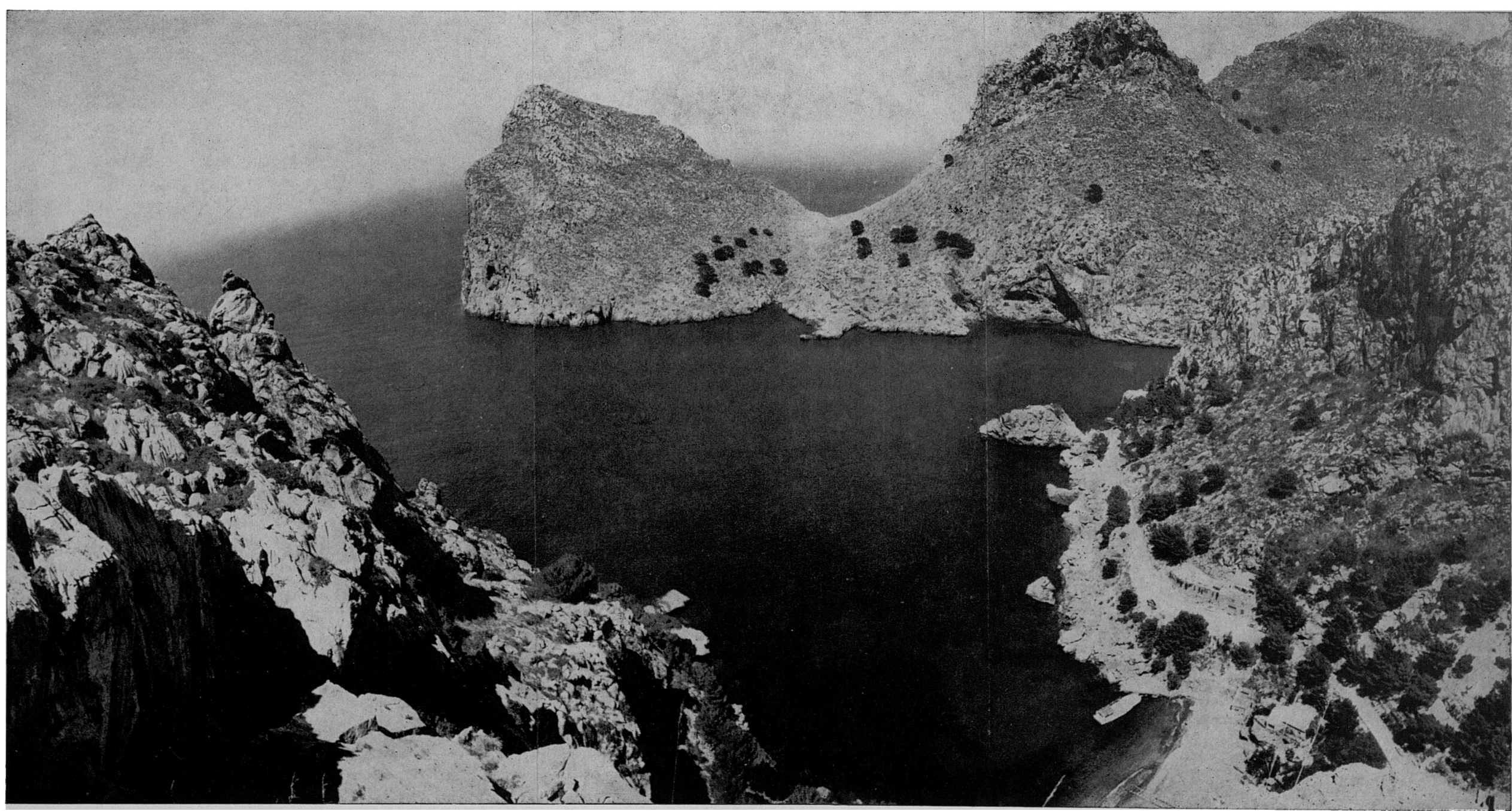


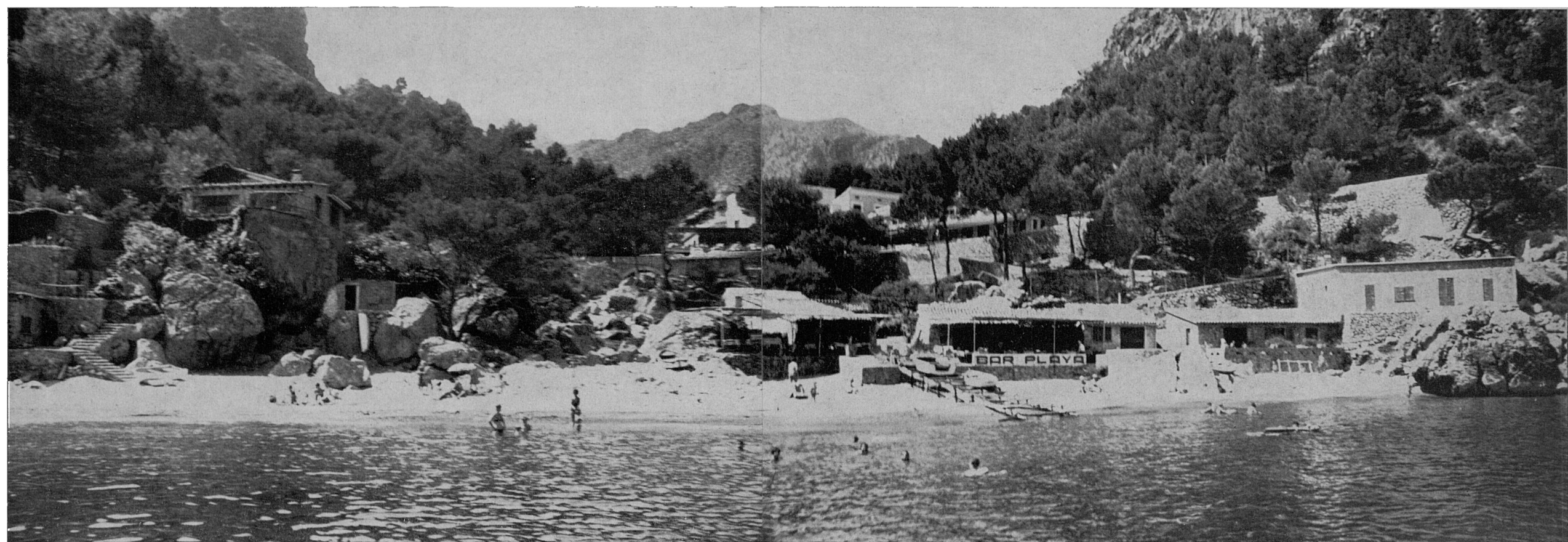


174. Seguim pujant el dur coster d'aquesta part de la Mola de Ses Estepes, i, des del caire d'un precipici, prenim aquesta altra vista de la sina de Sa Calobra, on s'hi veuen els mateixos elements de l'anterior, encara que de forma més àmplia.

175. I, des de encara més amunt, aquesta altra vista mostra el conjunt de la cala, tancada, allà a l'enfront, pel promontori del Morro de Sa Vaca, i, ací més a prop, a l'esquerra, per l'escabrosíssima i dura Mola de Ses Estepes.

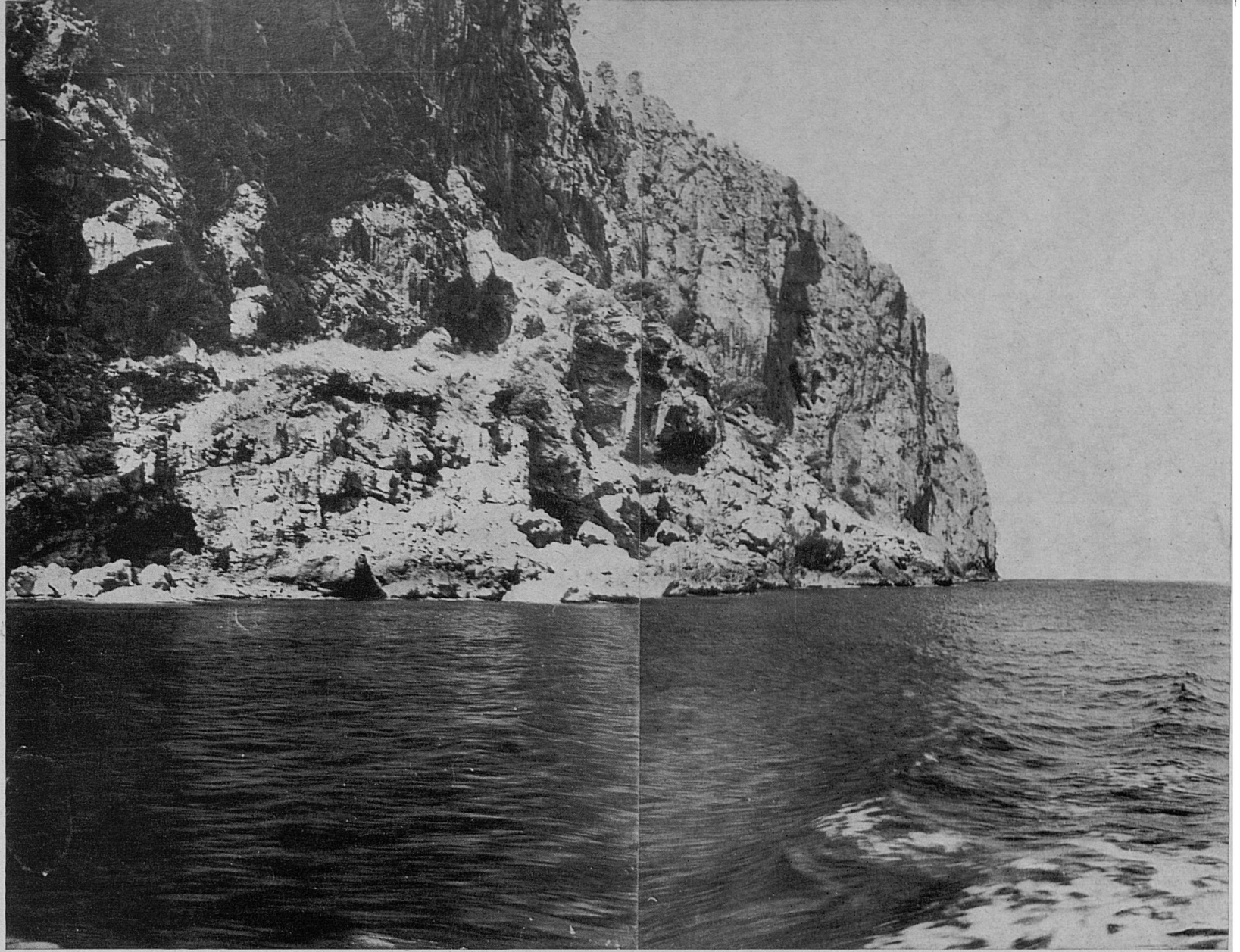
Si vostè, lector, que ha arribat a la cala, vol comprovar des de baix on ens hem tingut que enfilars per a prendre aquestes vistes, miri des del fons de la platja cap el Sud-Oest, i... potser s'esgarri.

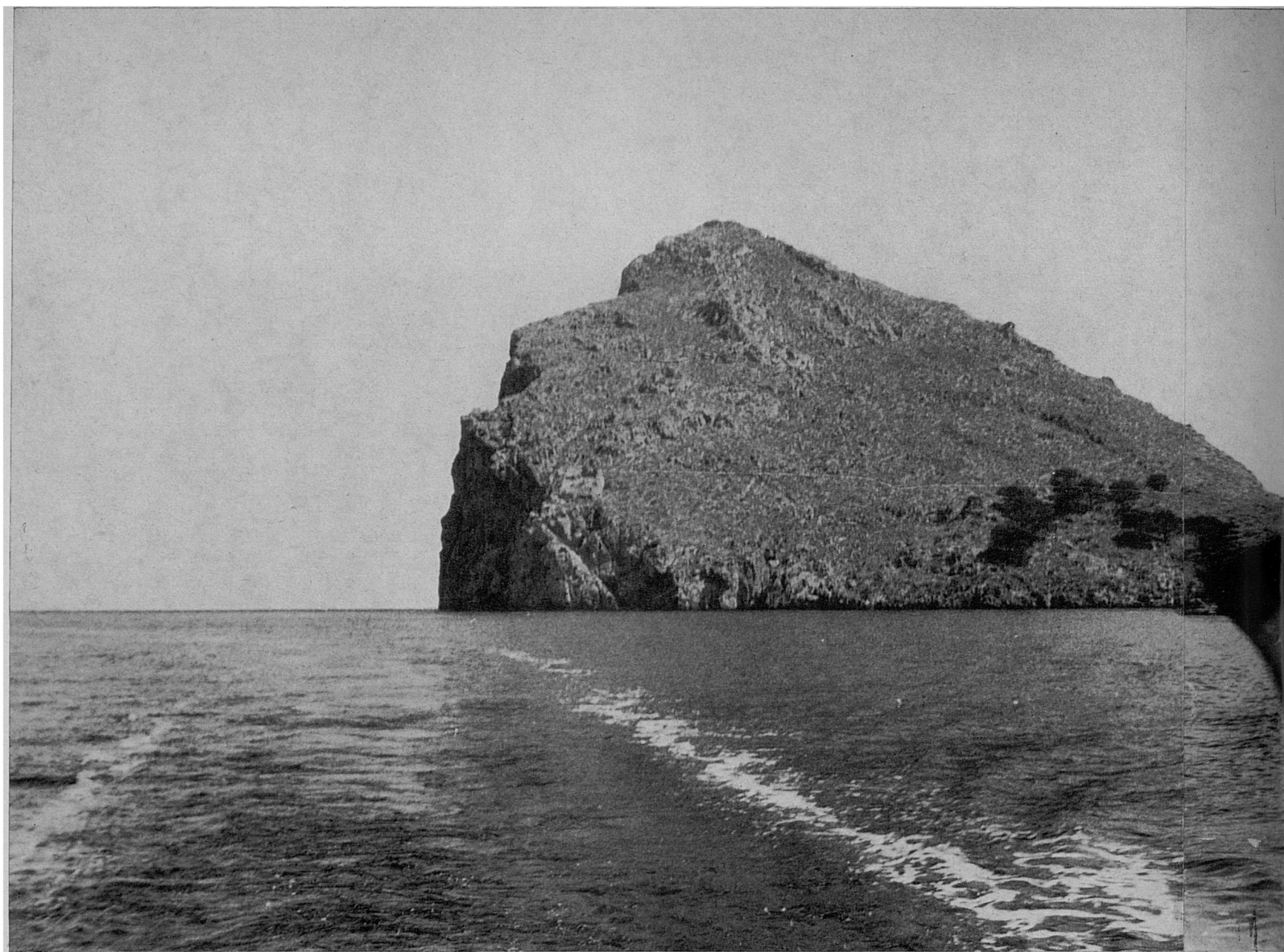




178-179. També aquestes vistes pertanyen als penya-segats de la Mola de Ses Estepes, encara que ja mar enfora, cap a la punta septentrional de la mola, que la motora va vorejant. La càmera fotogràfica, maldament utilitzar un objectiu gran angular, no pot agafar-los en la seva altura i grandiositat, si no és des de més enfora, cosa que no està en la nostra mà aconseguir.

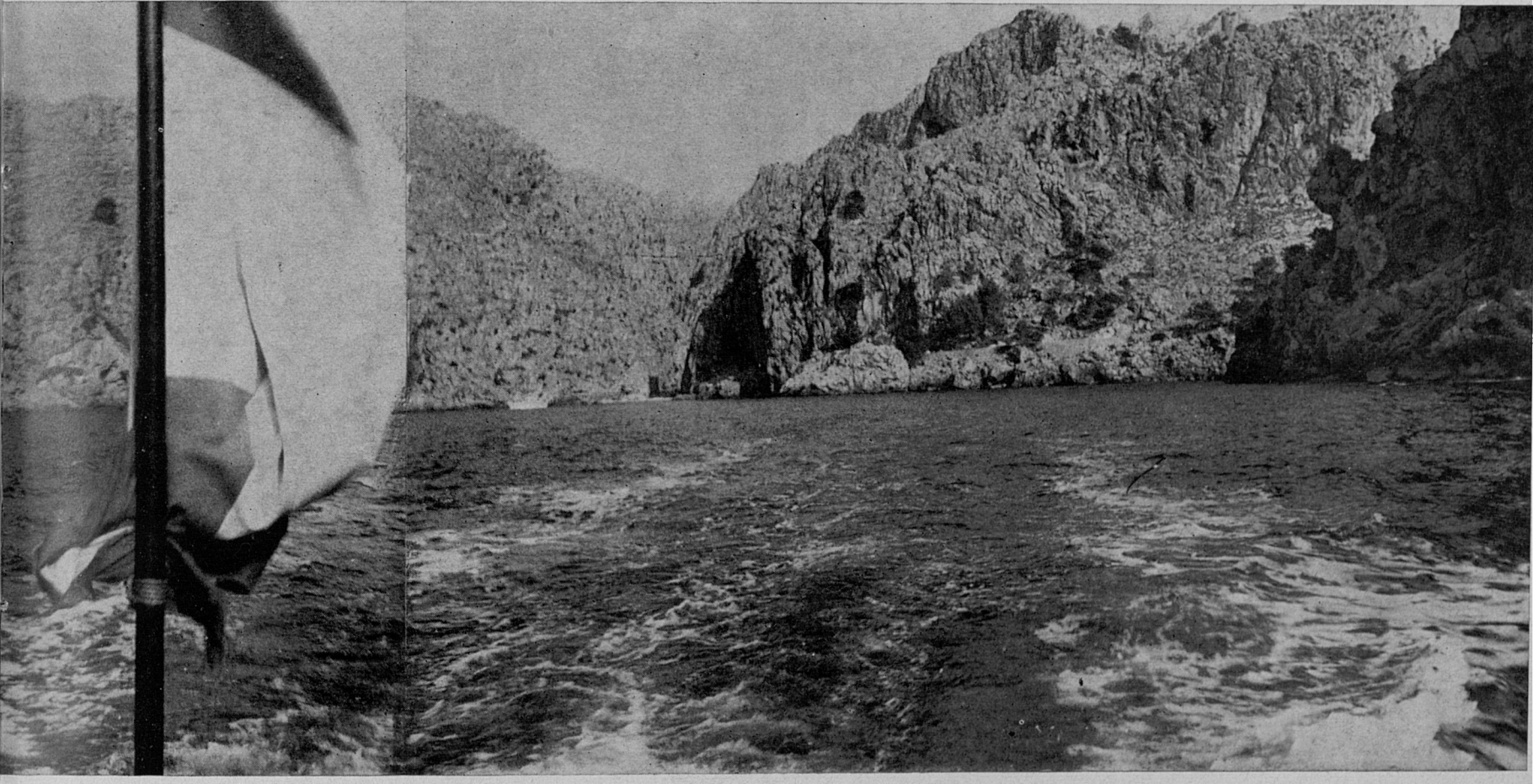
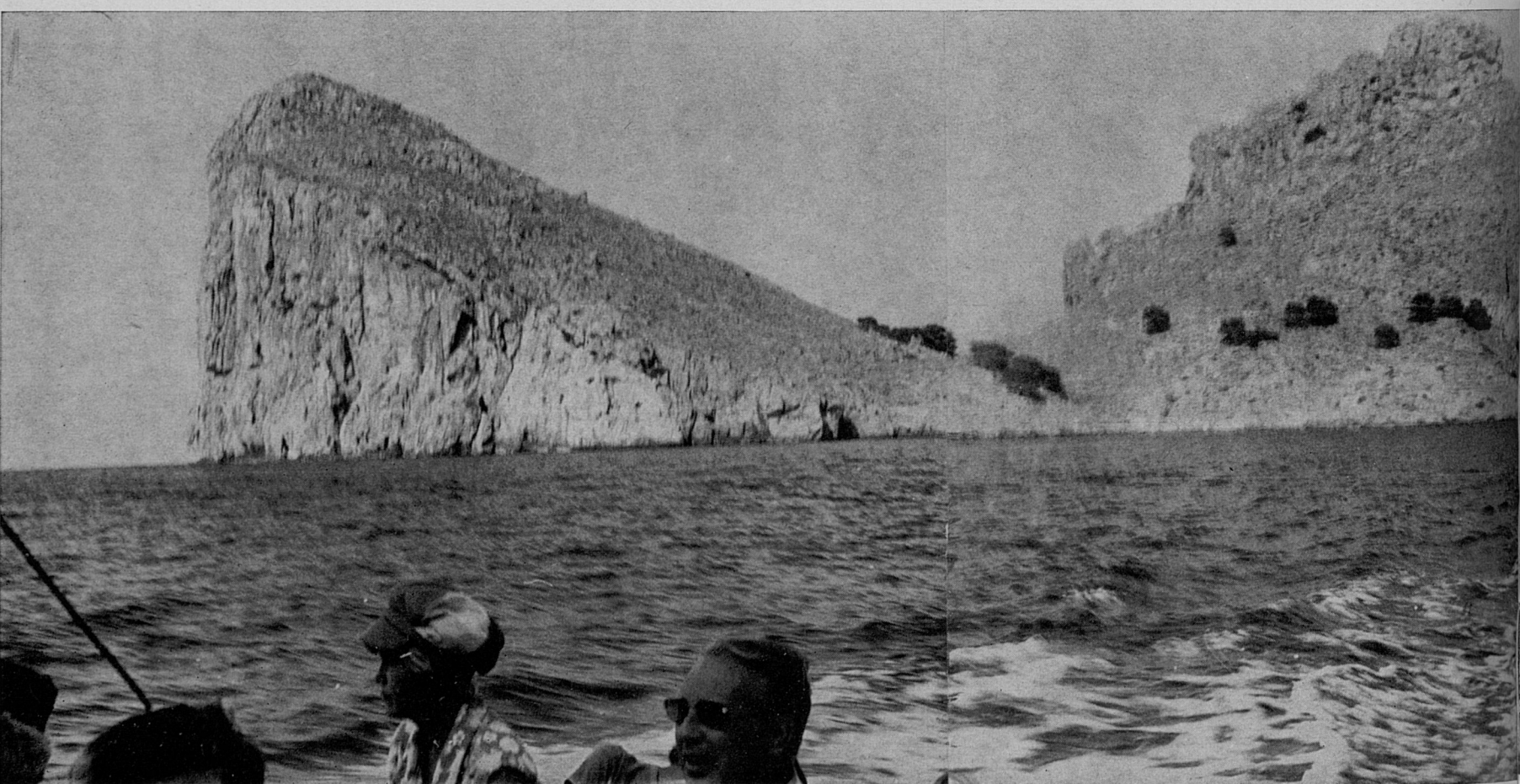
176-177. Ja hi som dins la barca motora, i estam a punt de començar la tornada per mar cap el port de Sòller. En desatracar la barca, prenim aquestes vistes de la platja de Sa Calobra des de dins la mar. A la segona foto s'hi veu a l'enfront llunyà, a dalt, el Puig Major; a l'esquerra, els penya-segats al caire dels quals s'hi troba la vella torre de defensa; a la dreta, les cingleres de la Mola de Ses Estepes que hem escalat per a prendre les panoràmiques anteriors.

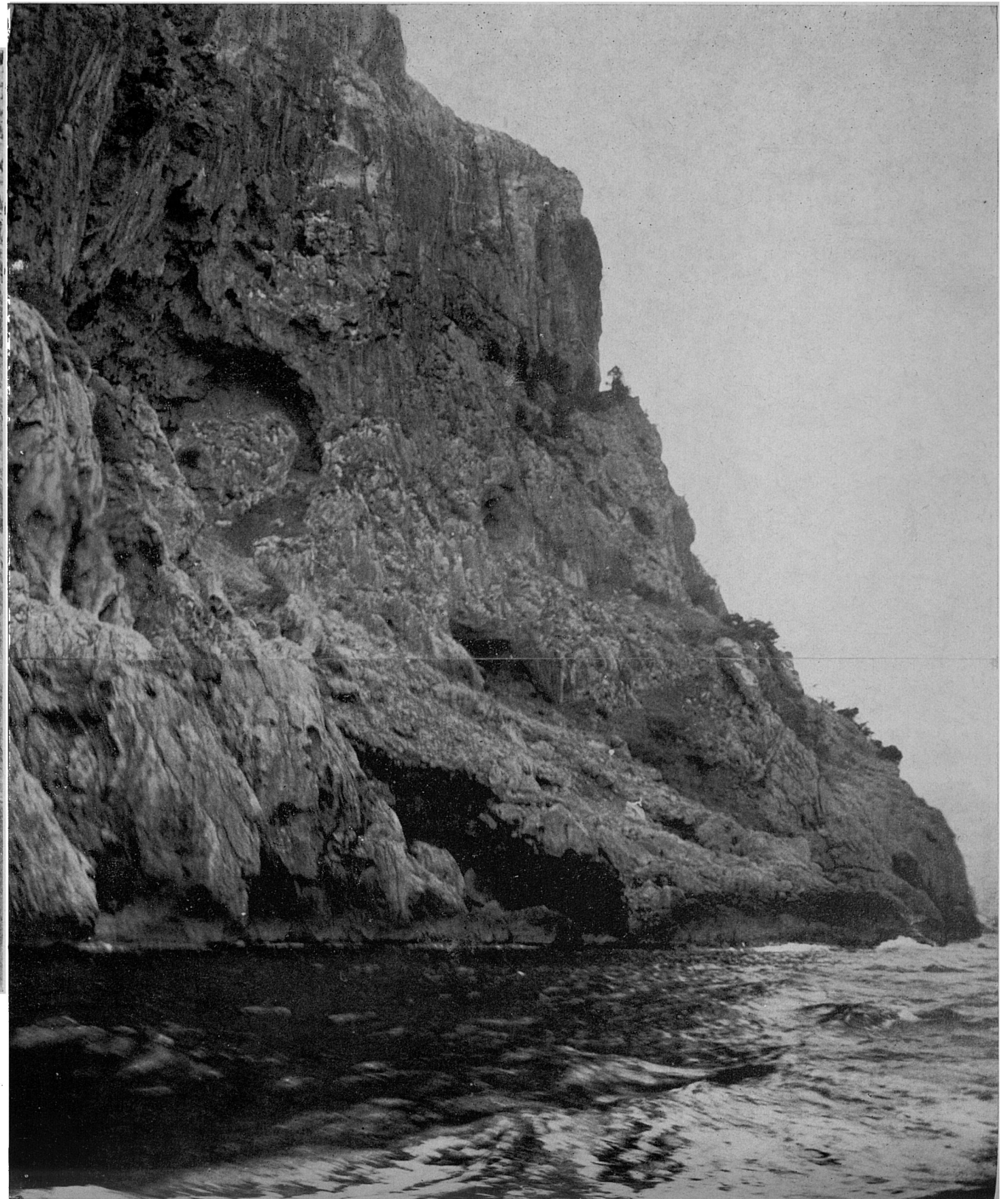
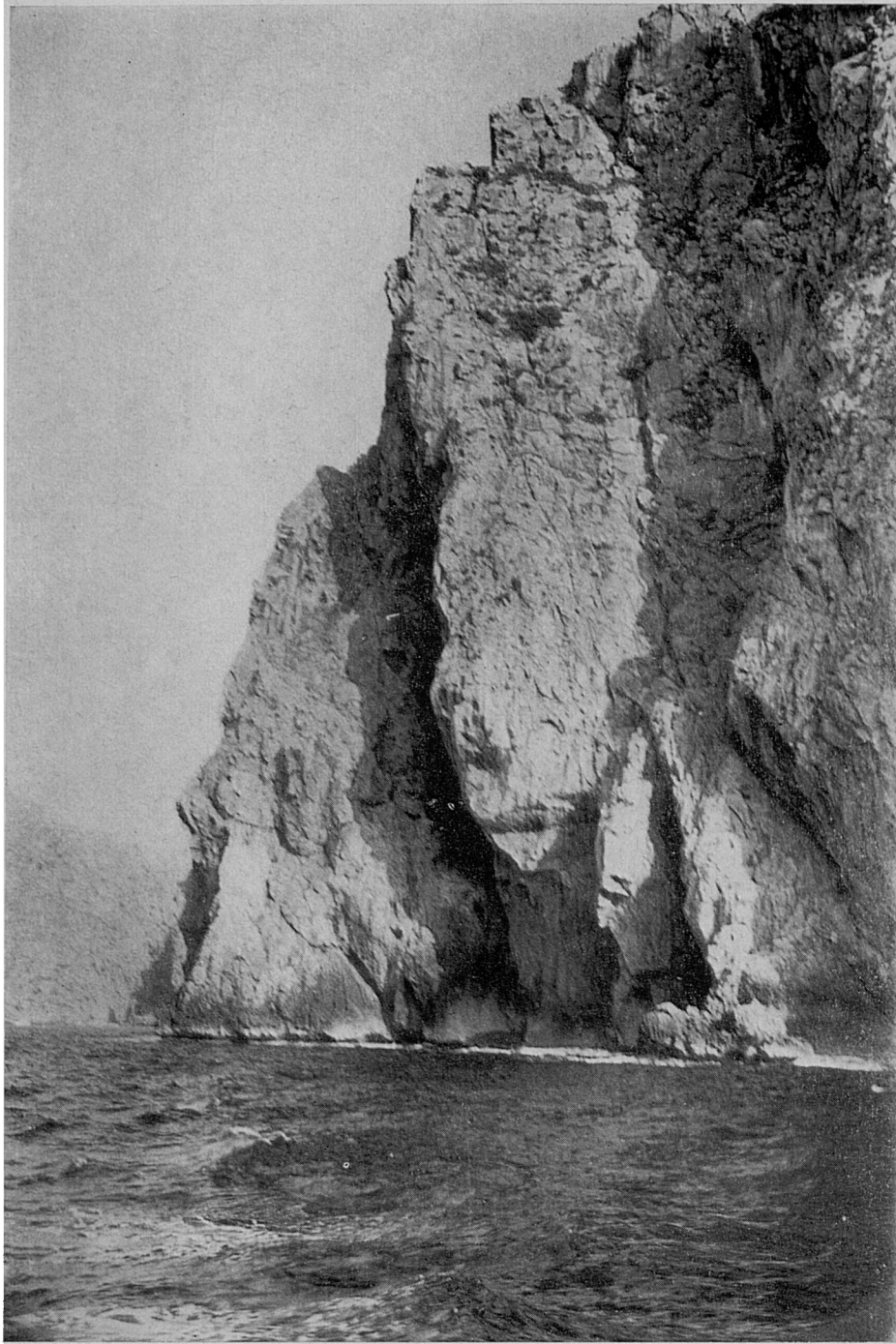




180-181. Prest hi serem fora de la cala. Per la part contrària s'abasta el panorama continuat del promontori del Morro de Sa Vaca (200 metres de penya-segat vertical), continuat per Es Tormàs (penyalars cimalers a 260 m.) i la fantàstica orografia —un anorreant, sollem-

ne, majestuós i etern món de pedra— que configura l'apocalíptica clivella del Torrent de Pareis, la desembocadura del qual —ampla gorja d'entrada a un món de quimera— s'hi veu, enfocada de front, al tercer cos de la dreta de la primera fotografia.



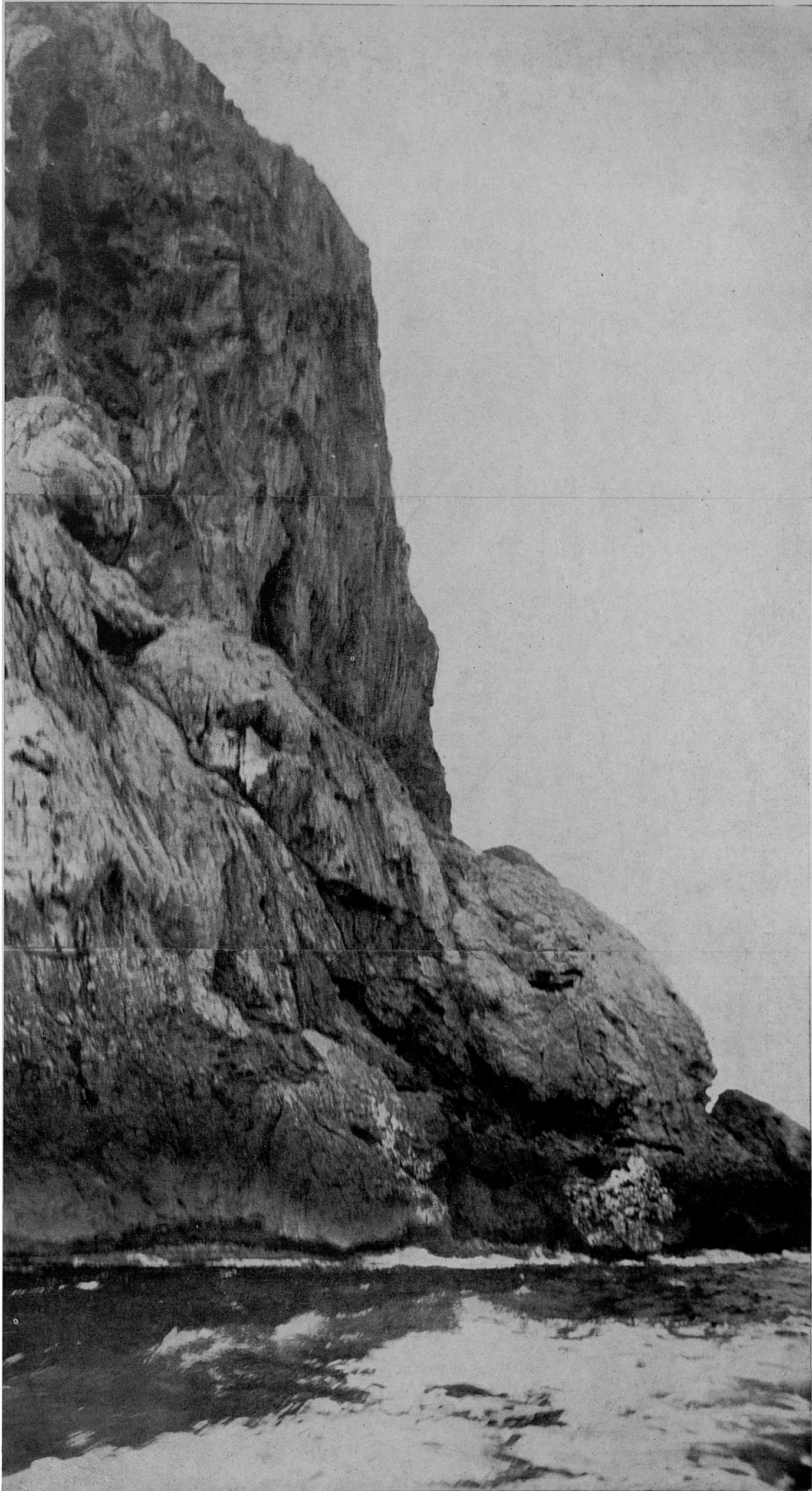


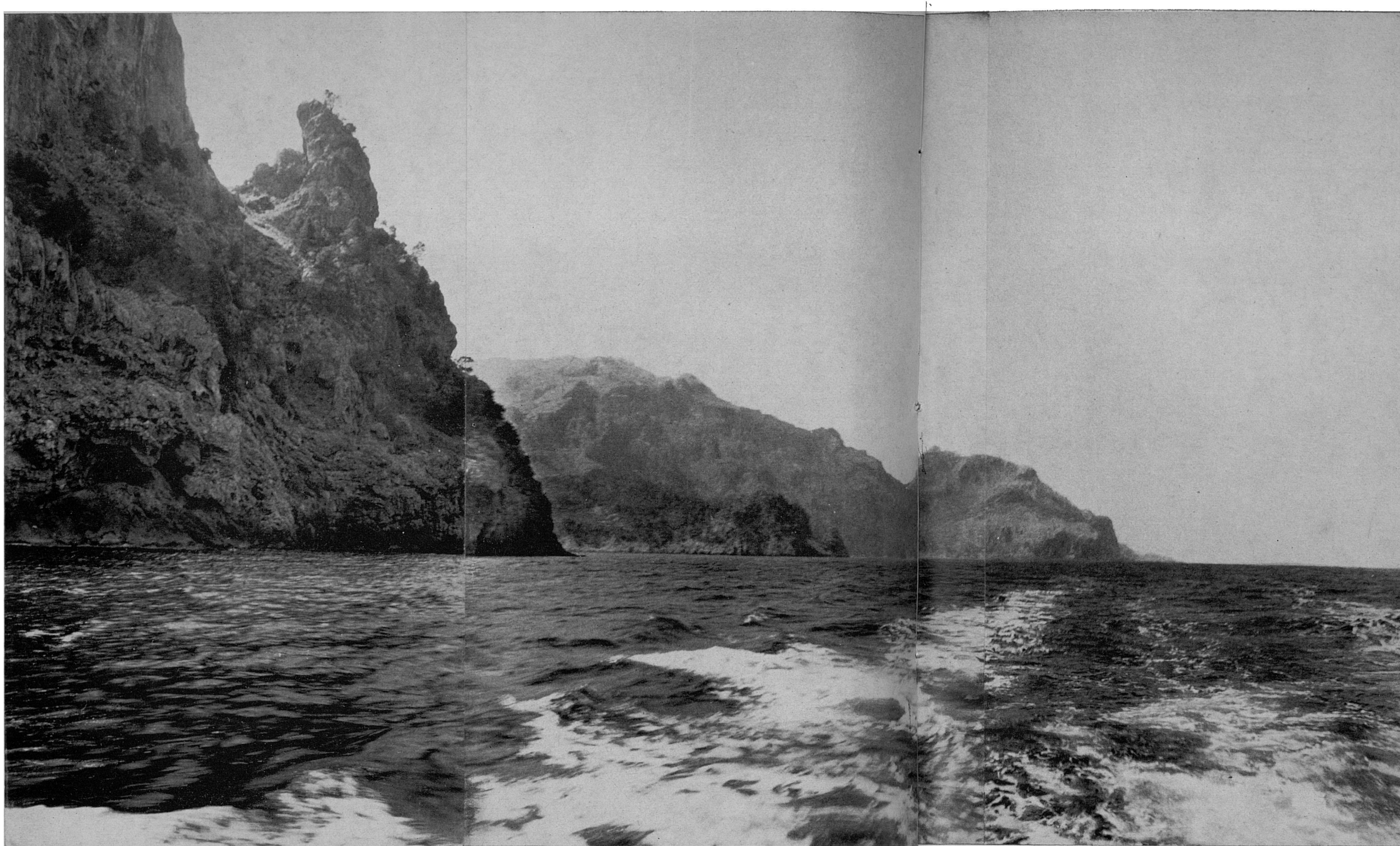
182-183. La motora, que ja ha sortit de la cala de Sa Calobra, va vorejant els penya-segats de la Mola de Ses Estepes i arribant al seu sortint més acusat. A l'altre costat d'ella s'obri la falla de Ses Felles, i s'abomba el Morro de Sa Corda,...

184 ...amb precipicis esgarriadors i altures completament inacessibles, que s'estimben verticals damunt la mar.

Es d'advertir ja des d'ara que la presa d'aquestes fotos, degut al correr rapidíssim de la motora i a la trepidació produïda pels seus potents motors, va ser molt difícil, així com també el treball de laboratori per ampliar els negatius i fer les unions, molt compromès. S'ha de tenir en compte que per a la presa de cada foto composta de diversos temps, no solament la motora s'havia desplaçat traslladant-se un parell de dotzenes de metres, sinó que l'objecte havia variat de tamany i perspectiva. Es a dir, que per a una presa en tres temps, una vegada aconseguït el primer, la barca s'havia desplaçat més de 20 metres abans de poder realitzar el segon (carregar l'obturador, enfocar de bell nou, cercar coincidències de punts de referència i coincidència per a les unions, paralelisme, etc.); i que, en disparar la tercera vegada, ocorria altes tant respecte de la segona, i, es clar, el doble respecte de la primera. Es per això que serà necessari que el lector sia una mica indulgent amb els defectes d'unions i, fins i tot, de nitidesa que s'hi puguin observar.

Tanmateix, més bé o més malament, aquí les teniu.

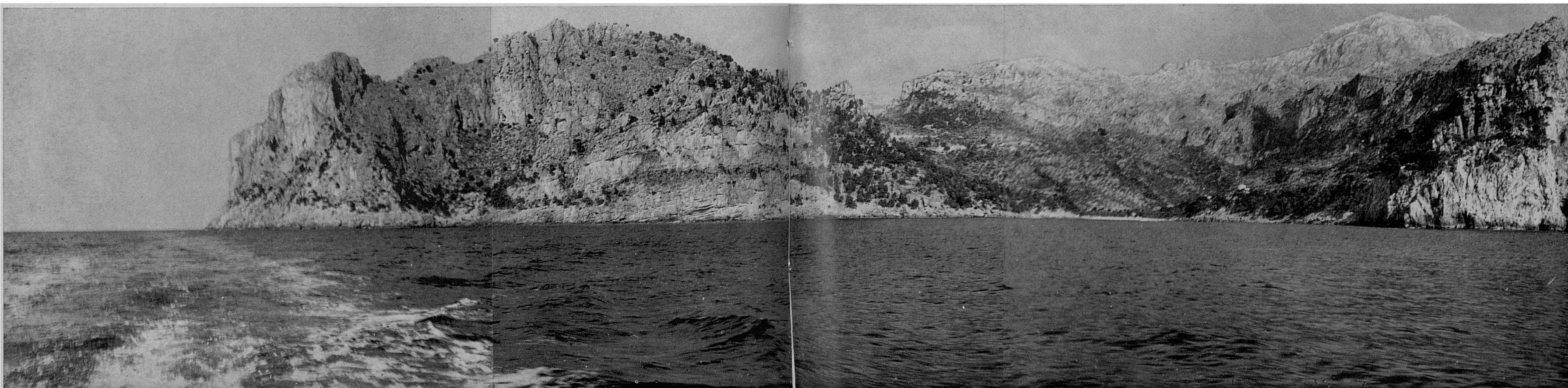


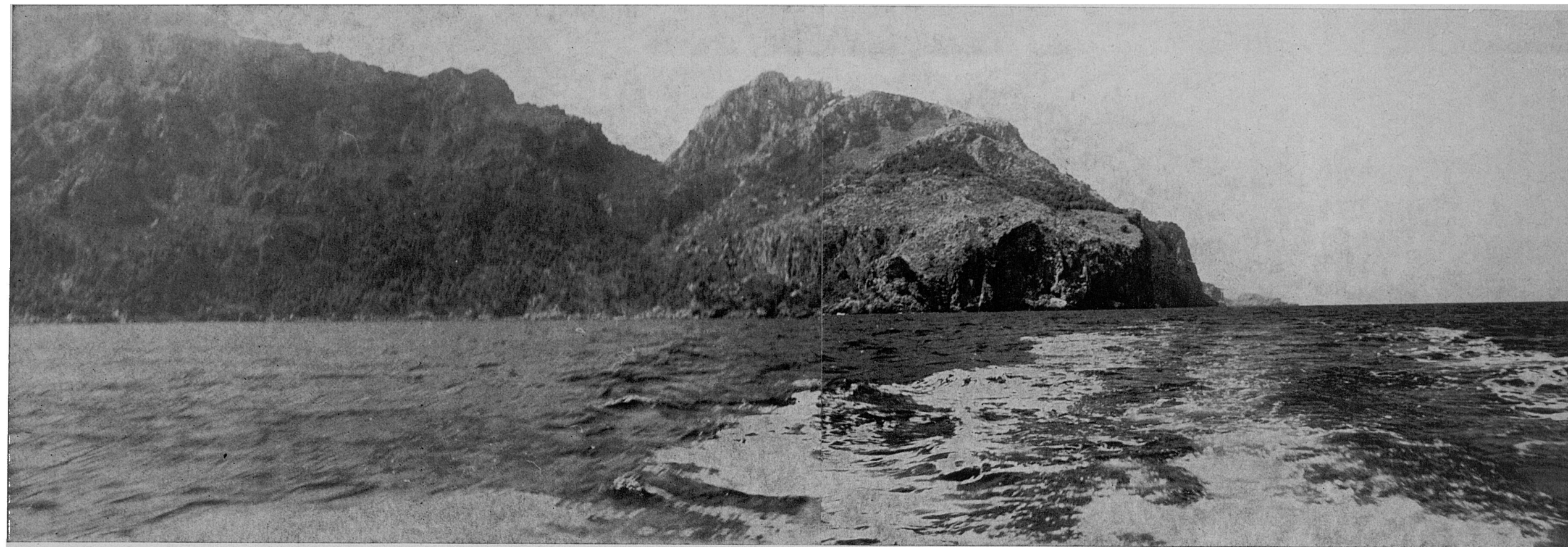


185. Acabant de donar la volta a la Mola de Tuent i passar davant el petit entrant esquerp, com bé l'indica el seu nom, de la Cala Fotuda, donam vista a l'ample entrant marí de la cala de Tuent, configurada en el seus extrems exteriors per la punta que es veu ací, en primer terme, i la punta del Morro des Forat, en el segon. Allà més lluny, es veu el cap de sauri dormit que sembla figurar el Morro de Cala Roja, el qual, com extrem avançat del Puig de Sa Seca —i ací també aparentment de la Muntanya de Montcaire— configura, amb el Morro des Forat, la petita badia de Sa Costera. Darrere del cap de sauri, i com si fos el seu coll, el Coll de Sa Costera, per on (vegi's Ruta anterior fotos 84-85) passarem des del vessant dels Bàltx al marítim de Sa Costera pel camí de Sa Cavallera.

I per davant del nassot del sauri ja s'alvira des d'ací, allà al lluny, S'Illeta, davant la costa de Ca'n Verí, i així mateix el promontori de Sa Torre Picada.

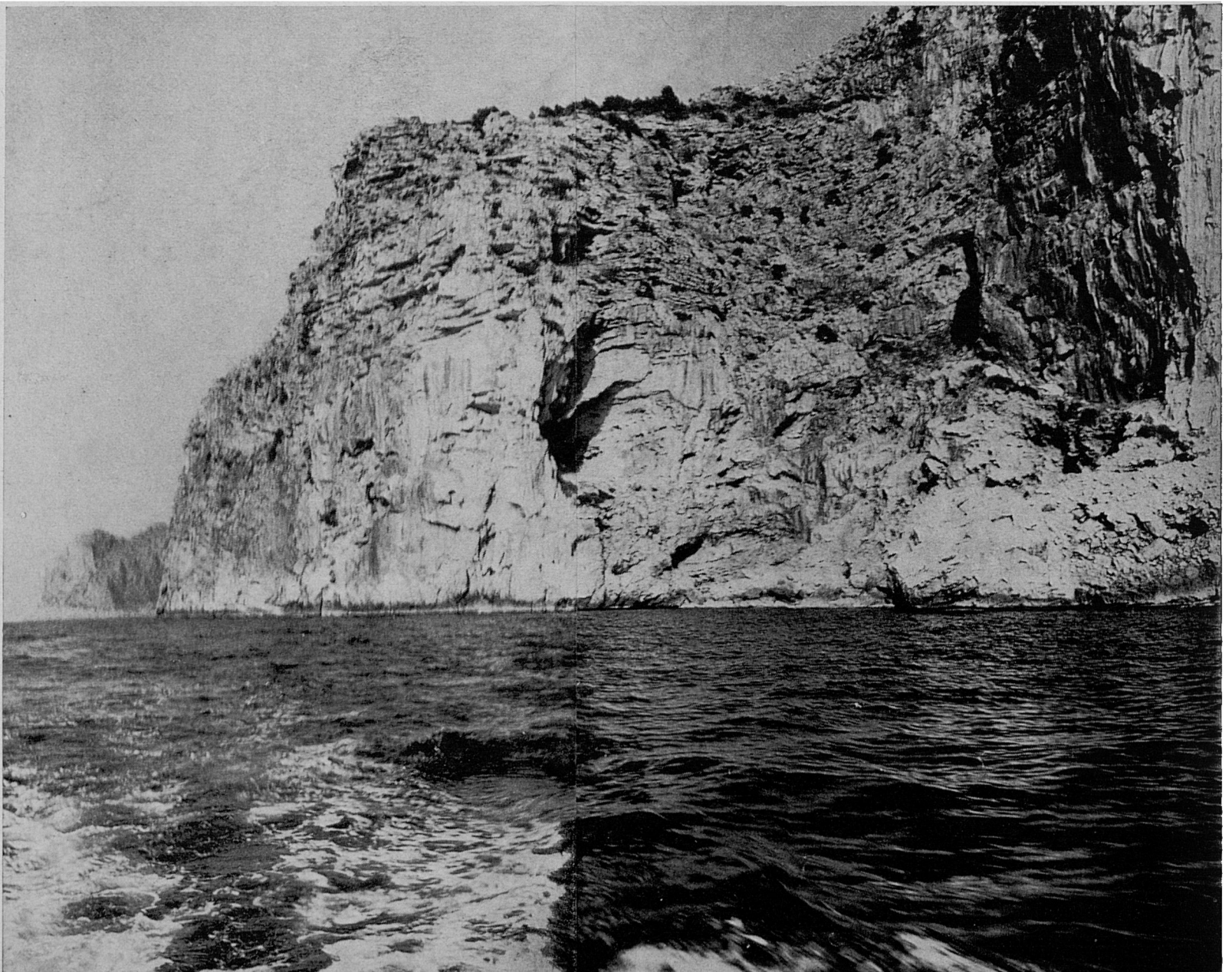
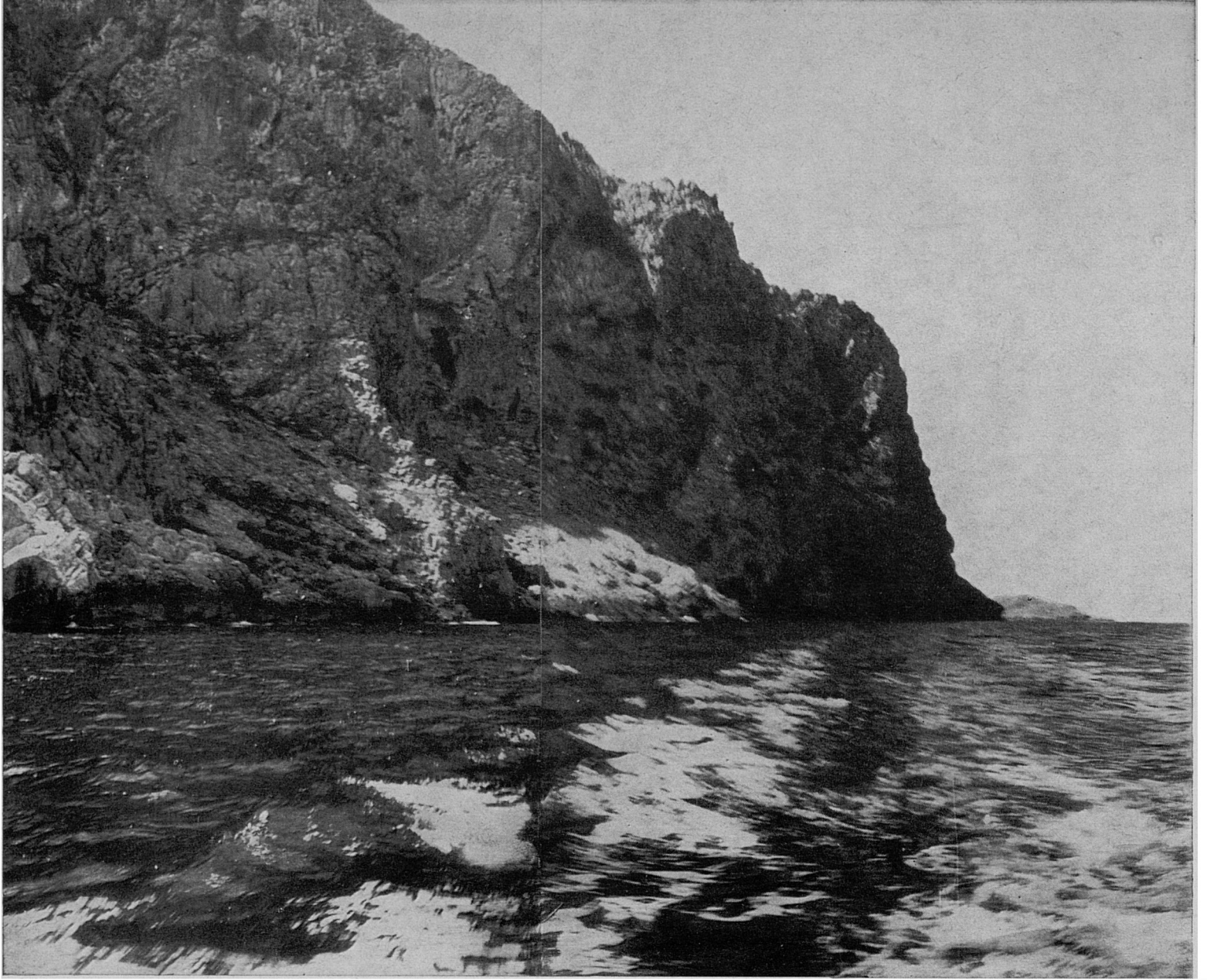
186. Estem passant per enfront de la cala de Tuent. A l'esquerra, la Mola de Tuent en vista total des de la mar; a la dreta, el Morro des Forat, damunt el que s'hi veu la vella torre de senyals. Darrere la Mola de Tuent, el Coll de Sant Llorenç. Darrere el Morro des Forat, a dalt, lluny, el Puig Major.





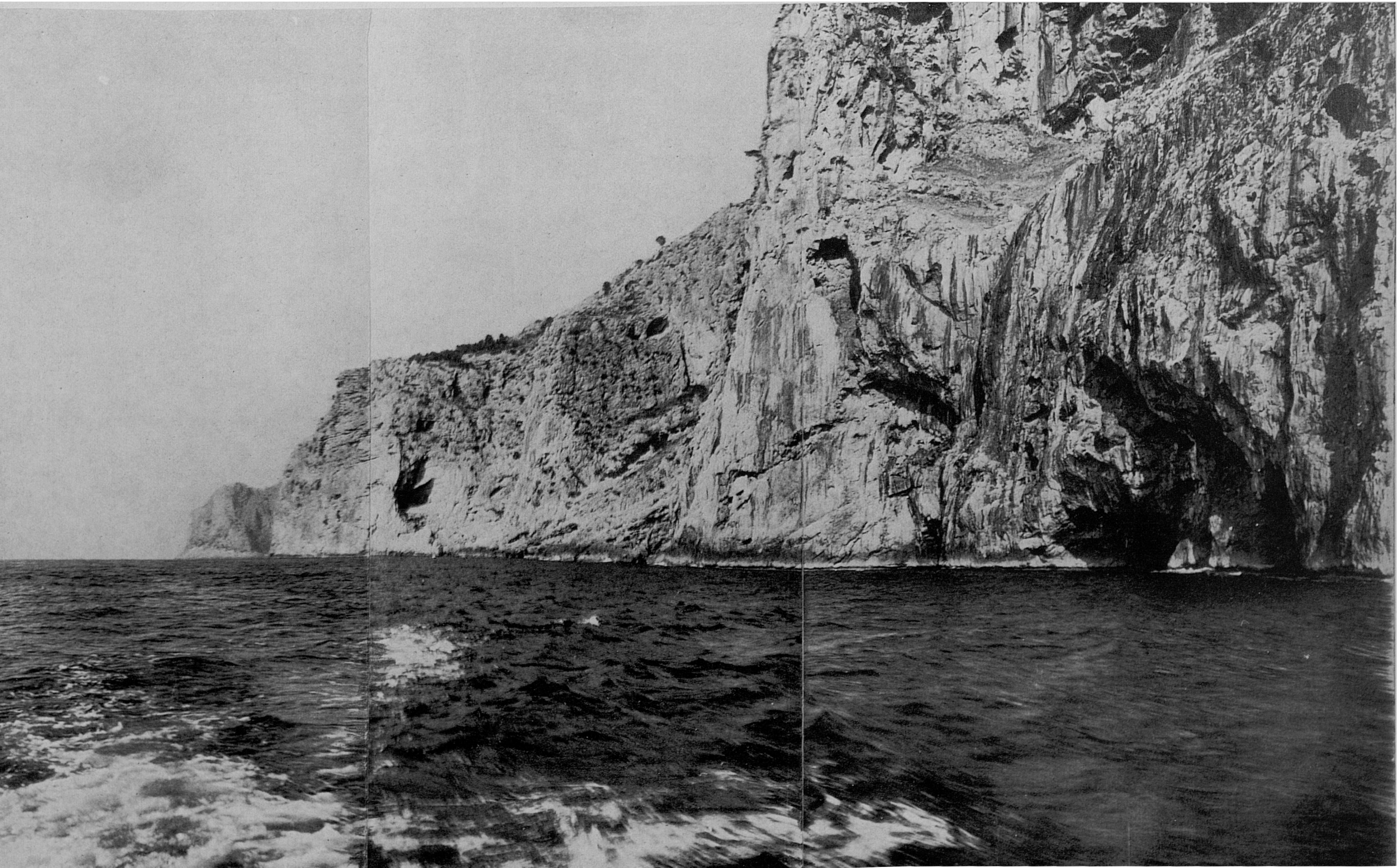
187-189. Ens acostam al «cap de sauri», que de totd'una assolim. A les dues primeres fotos s'aprecia el compacte que formen el Morro de Cala Roja i el Puig de Sa Seca, compacte que independitza de la Muntanya de Montcaire el Coll de Sa Costera; a la tercera, ja enfront del «morro», —que la velocitat i la trepidació de la motora, al mateix temps que la proximitat, ha fet que sortís una mica mogut—, s'hi veuen els penya-segats i el relleix al caire del qual guaitàrem (fotos 105-107 del fascicle anterior), i els entrants que configuren els Cingles de N'Amiet. A les tres vistes, al lluny, S'Illeta, que igualment els sollerics diuen S'Illot.

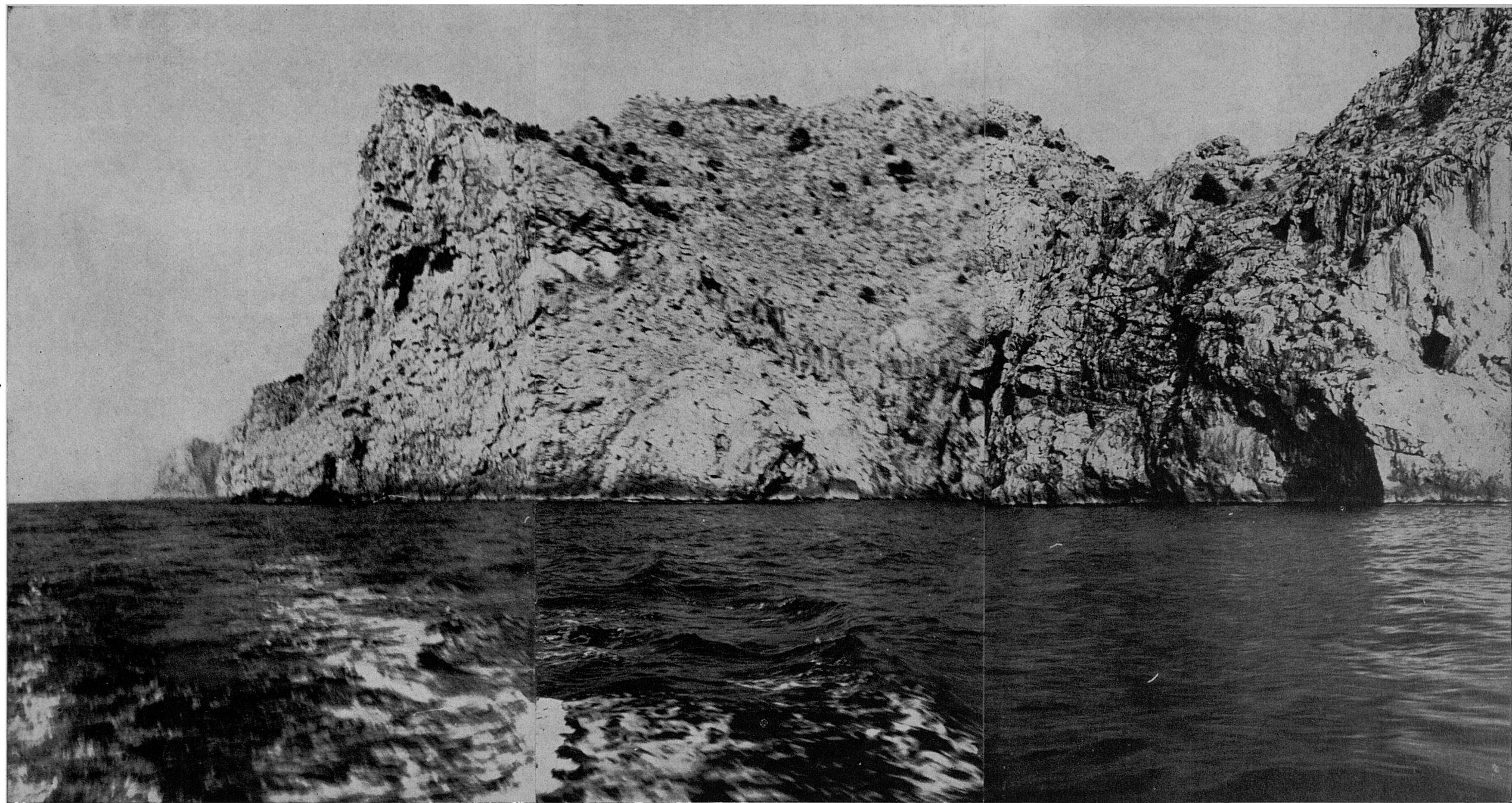




192. Aquests paorosos i altíssims penya-segats, que la càmera fotogràfica no ha pogut agafar totalment, pertanyen a la vertical del Puig de Sa Seca. Es a dir, que si poguéssim escalar-los pel dret, arribariem a ensopegar amb la vella torre de senyals del seu cim. A ran de mar, el copejament incansable de la mar ha obert covals i va produint lents, però continus esbaldrecs de la roca, coves en alguna de les quals hi podria entrar la motora amb pals i antenes, motora que no és petita, ja que transporta unes dotzenes de persones.

190-191. S'hi veu
aquí la rampa des-
cendent vers la mar
d'un dels cingles de
N'Amet. Es practi-
cable des de dalt.
Donam la vista del
cingle en una i altra
direcció i amb illu-
minació matinal i
vespertina. A la pri-
mera vista té com a
fons dels penya-se-
gats el sortint del
Morro de Na Mora,
i S'Illeta al lluny;
a la segona, el cantó
del Morro de Cala
Roja y la Mola de
Tuent, que li surt
per darrere.



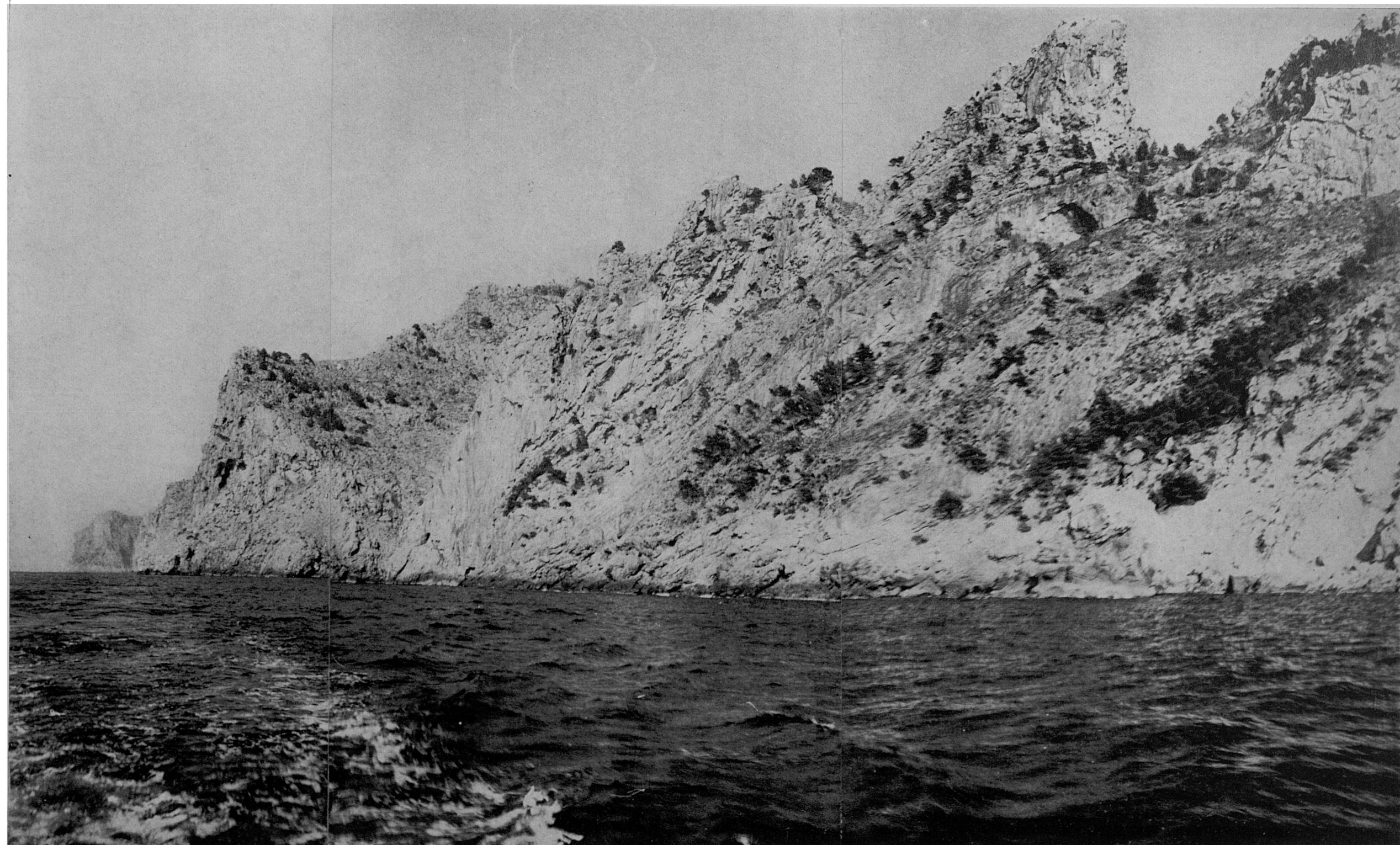


193. Hem sobrepassat el Morro de Na Mona. Ací s'hi veu la rampa de rocam per on es precipita en cascada el Torrent de Montcaire, i quasi està a punt de apareixer la roca foradada que fotografiarem a la Ruta n. 2 (fotos 42-43), describint la ruta del Puig de Bálitx pel Pas de Sa Cordellina, ací ja molt a prop.

Hi ha que dir que si la foto no estigués sobreil·luminada i una mica tremolenca, potser es veuria damunt el cim la torre de Sa Seca.

Una altra observació que és necessari fer és que la costa, per molt espectacular i grandiosa que sigui, queda molt minvada vista des de la mar, cobrant tota la solemnitat i grandesa quan es veu al contrari, es a dir, de terra a mar.

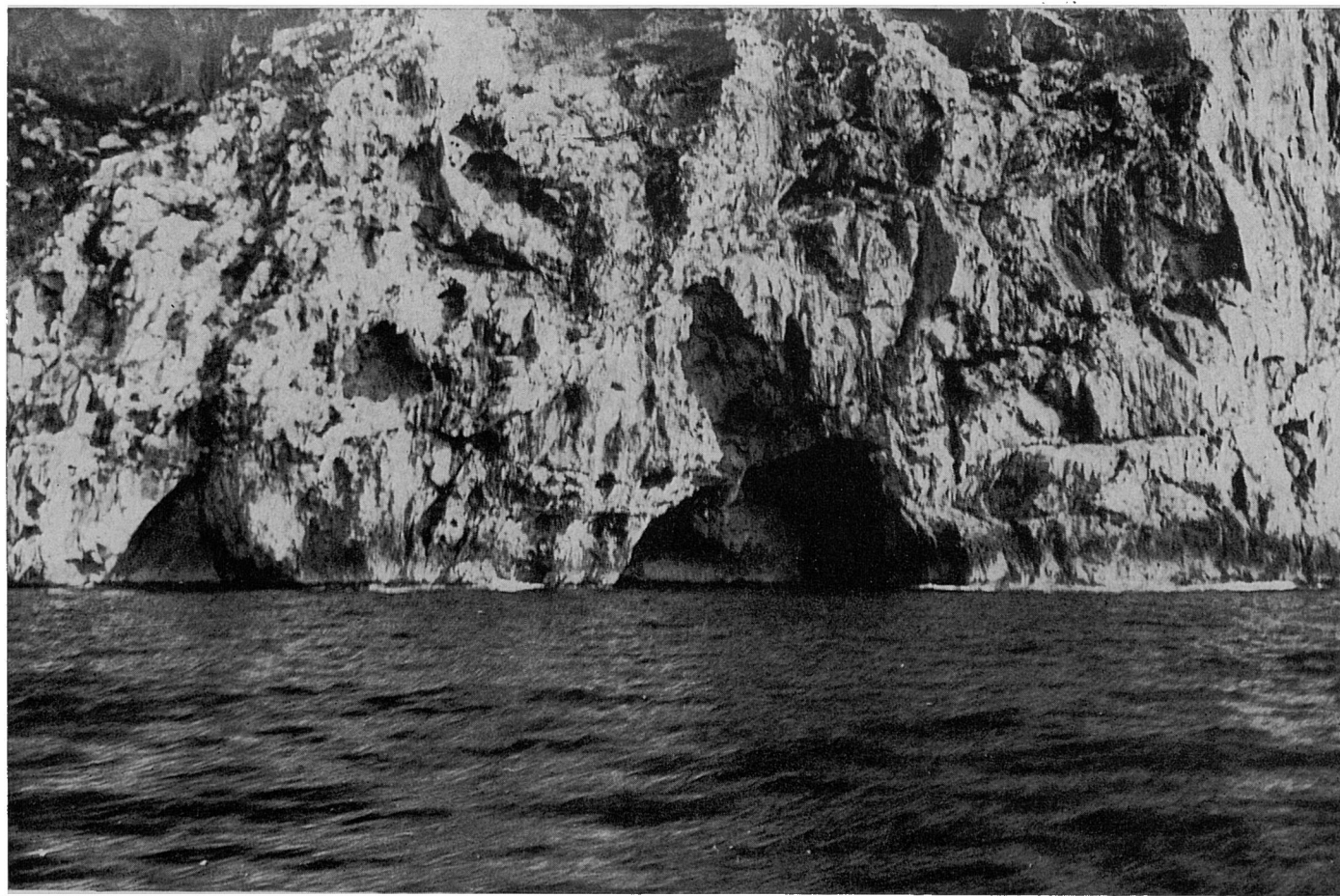
194. I ja de seguida assolim el sector del Pas de Sa Cordellina (vegi's Ruta n. 2, fotos 26 i 30-38). Ací dalt, a la dreta, s'hi veu l'erecta roca o Penyal Bernat, al peu de la qual s'hi troba el collet del Pas de Sa Cordellina. El coster en aquesta part pertany al Puig de Bàlitz, els descensos del qual vers la mar estan clivellats, esquinçants i en visible moviment d'esllavissament. Aixó, clar està, s'enten a nivell geològic; i, encara que l'escorriment del coster és evident, no hi ha dubte de que es va produint amb moltíssima més lentitud que el decurs de la nostra brevíssima i accelerada vida humana, al costat del qual la lentitud d'aquell esllavissament sembla d'una estabilitat quasi eterna.



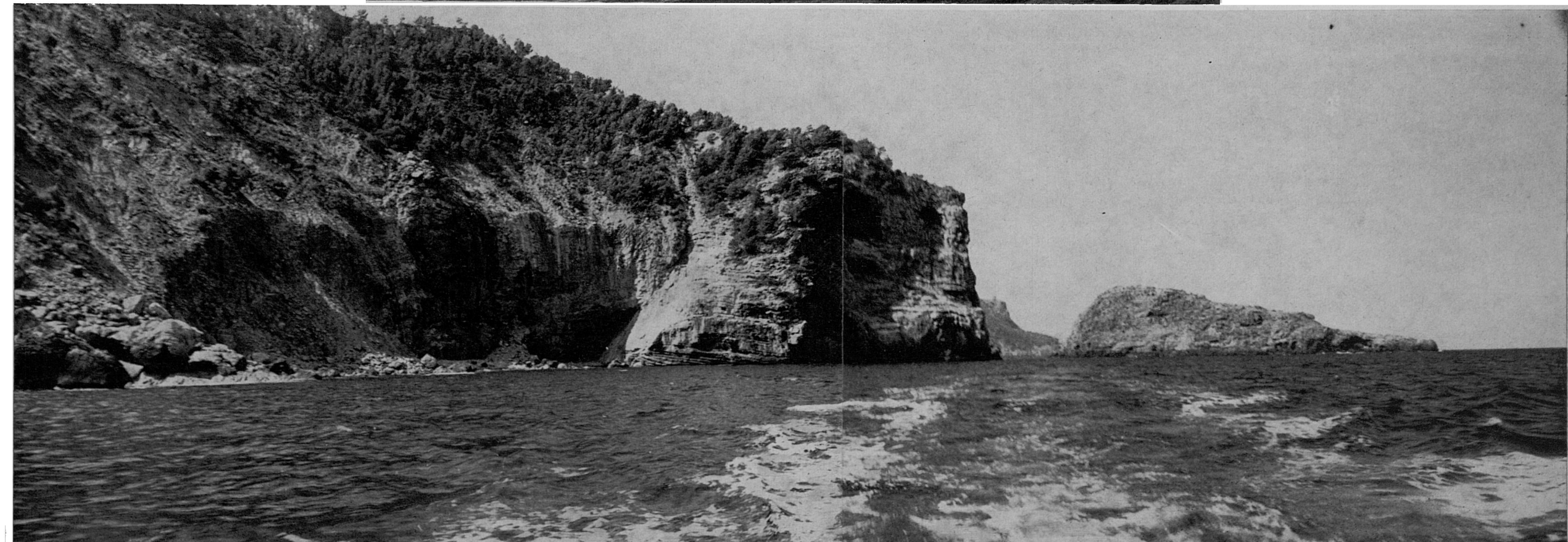


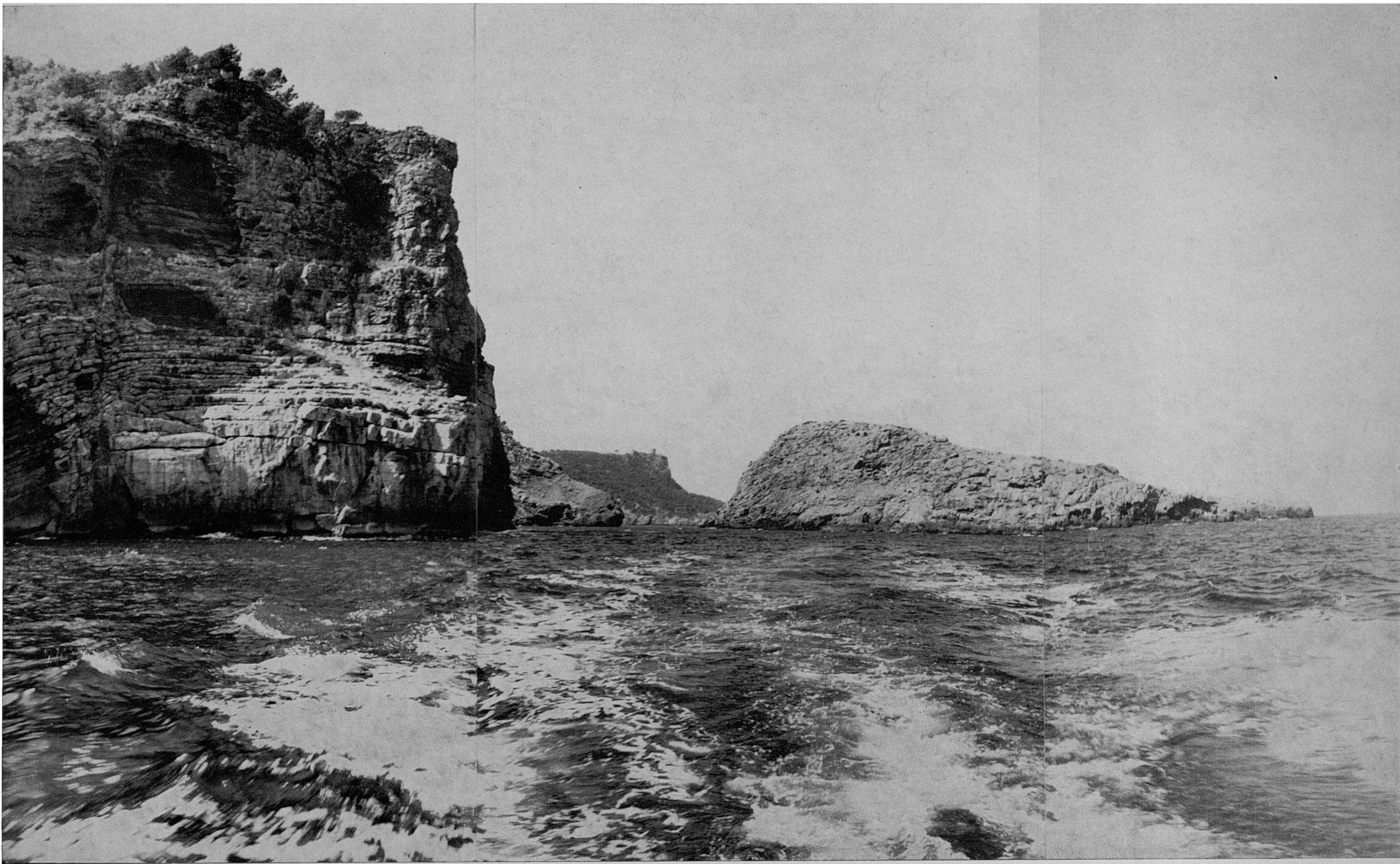
197-198. Durant el trajecte es succeeixen de tant en tant covals de no petites proporcions, encara que, vists des d'enfora, semblen petits.

Ens acostam a S'Illeta. La barca ha de passar pel freu que hi ha entre S'Illeta i la costa, freu a través del qual ací s'hi veu, al fons, el promontori de Sa Torre Picada i la torre mateixa damunt ell.

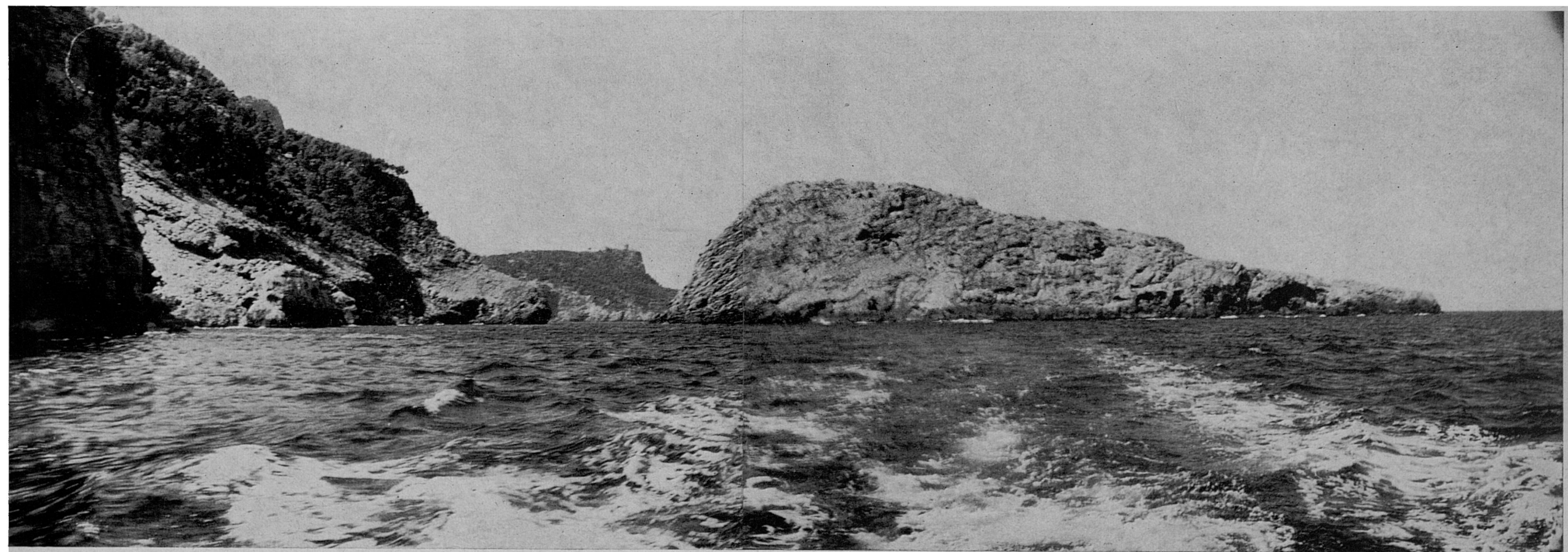


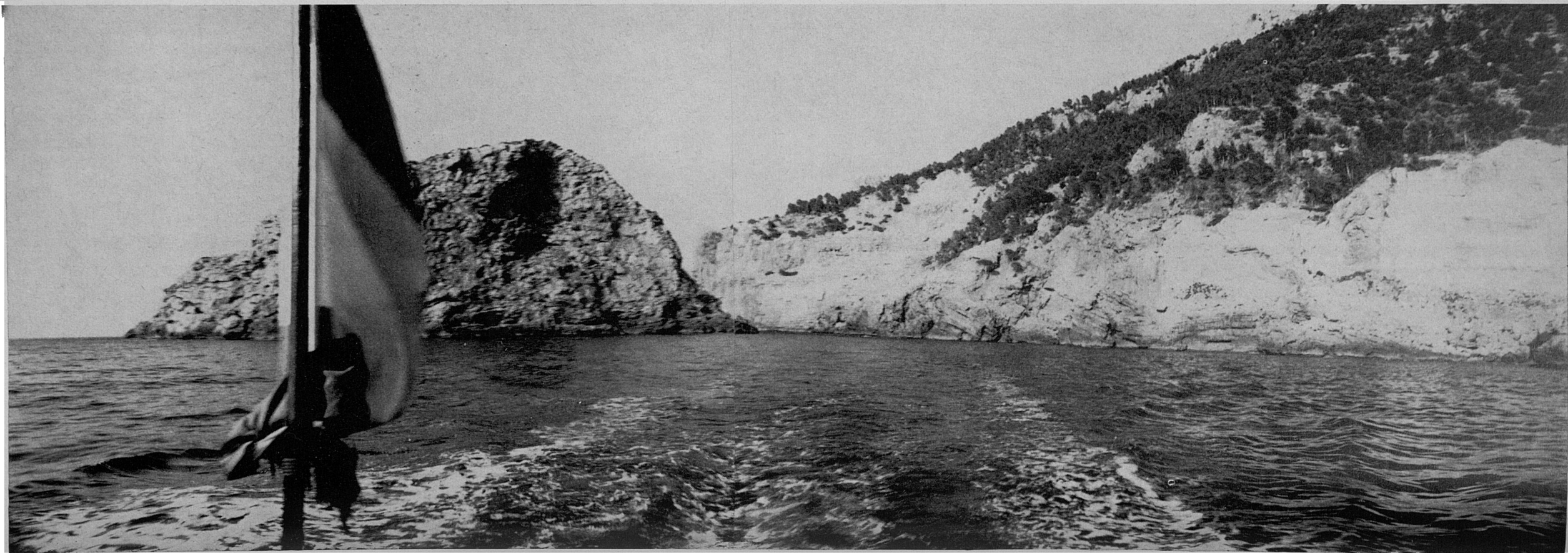
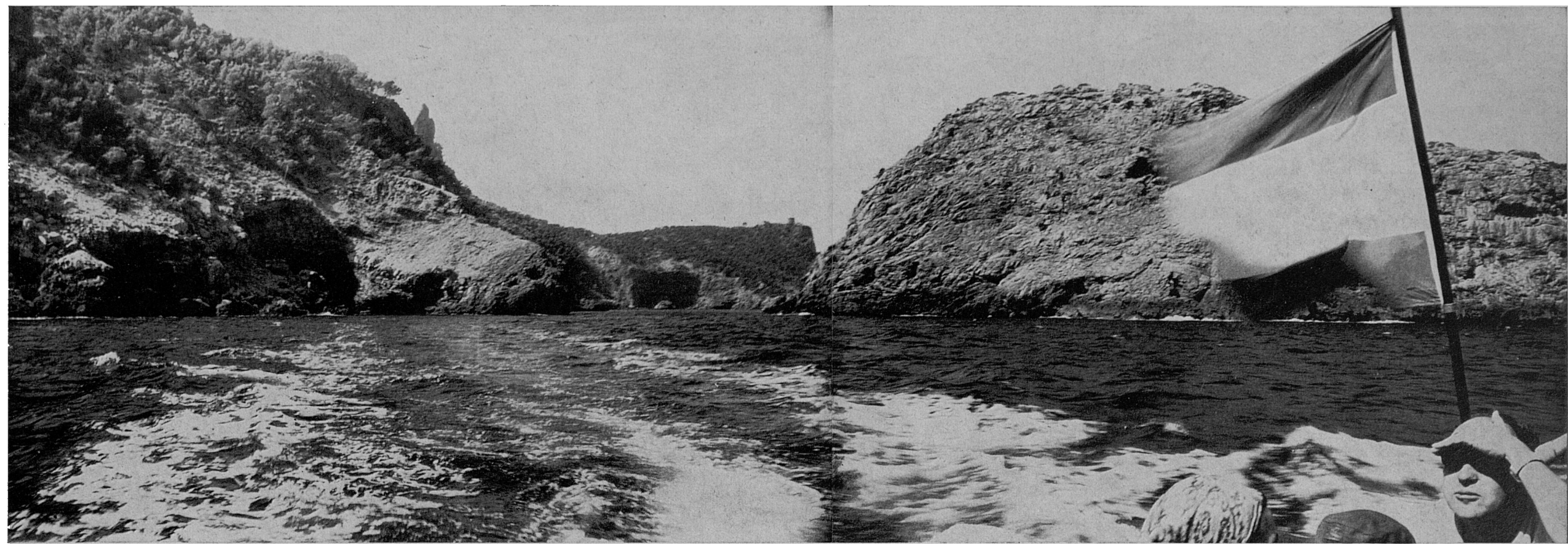
195-196. Nou aspecte del mateix sector i del que hi ha una mica més en avant A la primera vista, el dit Penyal Bernat i el coll del Pas de Sa Cordellina amb cims del Puig de Bàltx i l'esquinçat i moveds coster en vista vers el port de Sólter; a la segona, un més ferm penya-segat a la proximitat de S'Illeta, penya-segat que mostra una gran regularitat d'estrats quasi horitzontals, que en el seu moviment orogènic semblen haver-s'hi alçat no més per balanceig, sense dislocacions ni plegaments, ni a penes inclinació.





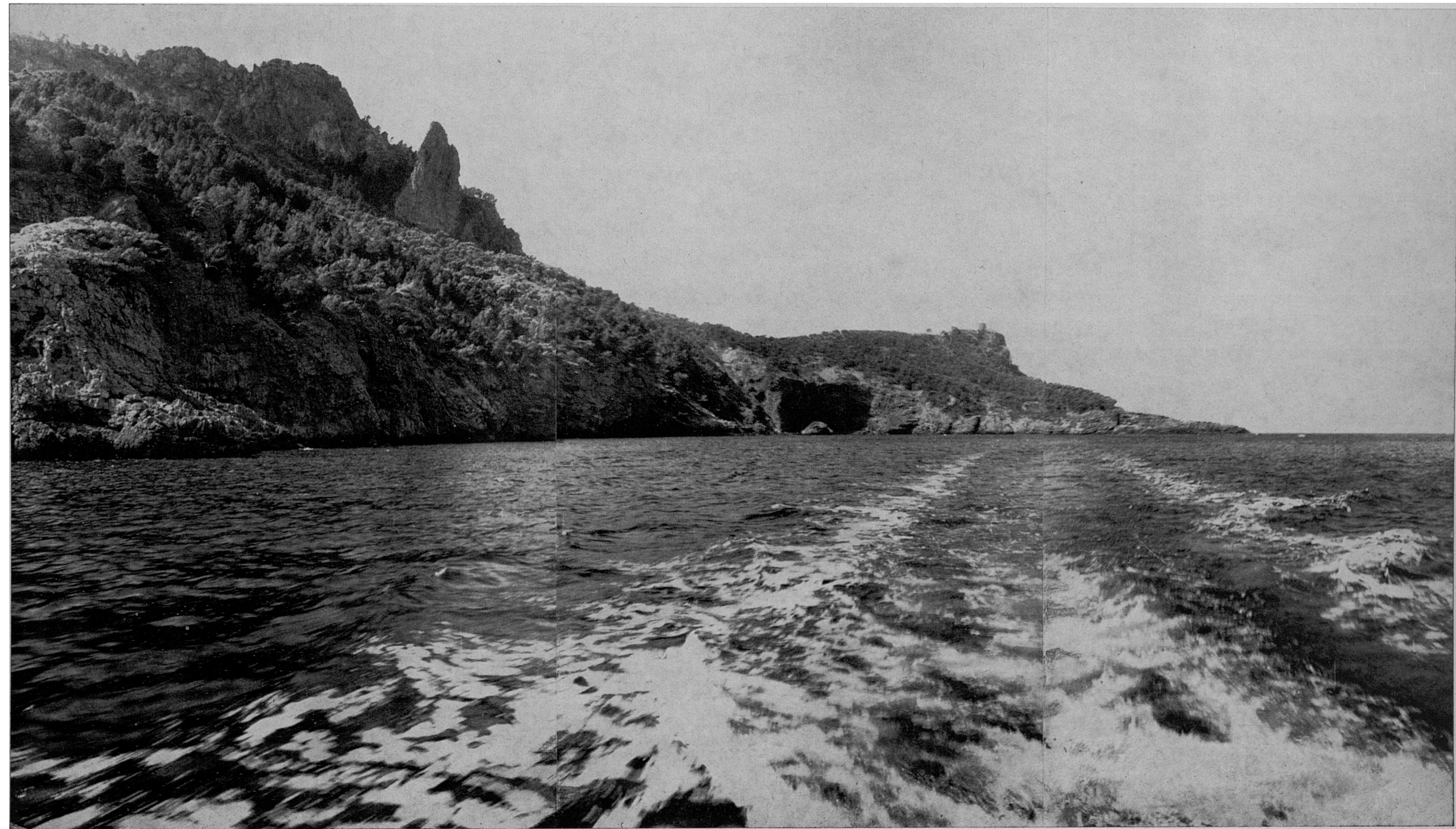
199-202. Totes aquestes vistes fan veure altres tants aspectes del sector coster de prop de S'Illeta, ara en direcció al port de Sòller, ara en la del Morro de Cala Roja i Mola de Tuent, que s'hi veuen allà al fons. A la foto n. 200, per darrere el Penyal Bernat del Coll y Pas de Sa Cordellina, s'hi veu el puig de Sa Seca, i, al cim, la avella torre de senyals.

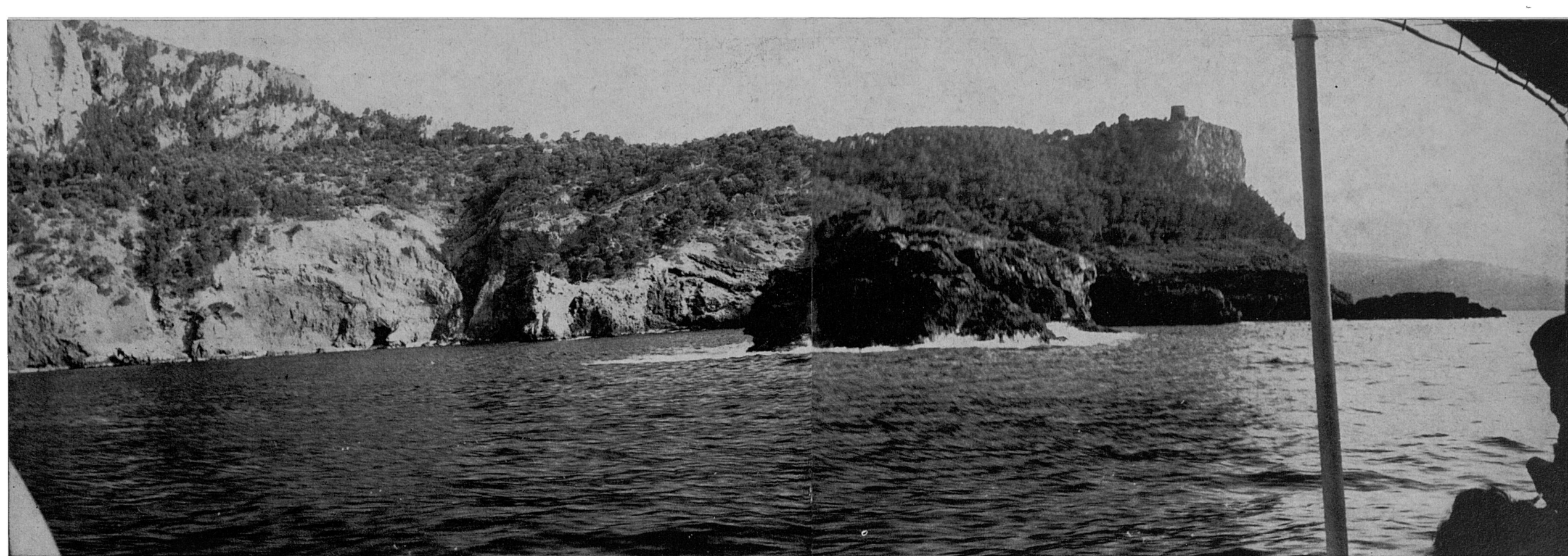




203-204. Estam per passar pel freu de S'Illeta. En altres ocasions, tant en passar en barca, com mirant des de la vora d'enfront, hem vist que a S'Illeta n'hi ha cabres orades. Allà, que sapiguem, no hi ha fonts, i ha d'haver poca pastura: potser alguns carritx i qualque bri d'herba entre les roques o dins qualque depressió on s'ha replegat un grapat de terra. I així, cóm poden sobreviure allà aquelles cabres?

205. Ens acostam al port de Sòller. A l'enfront, centre, a ran de mar, la raconada de Ses Cambres, continuada, cap a la dreta, per Sa Punta Llarga. Darrere, a dalt, el promontori de Sa Torre Picada i la torre. Ací, més a prop, a l'esquerra, coster rossolant del peu del Puig de Bàltx per on puja el pintoresc camí de Ca'n Verí, dominat per la fantàstica agulla del seu Penyal Bernat, la vista del qual des de terra la donàrem amb més detall a la citada Ruta n. 2, fotos 10-17.



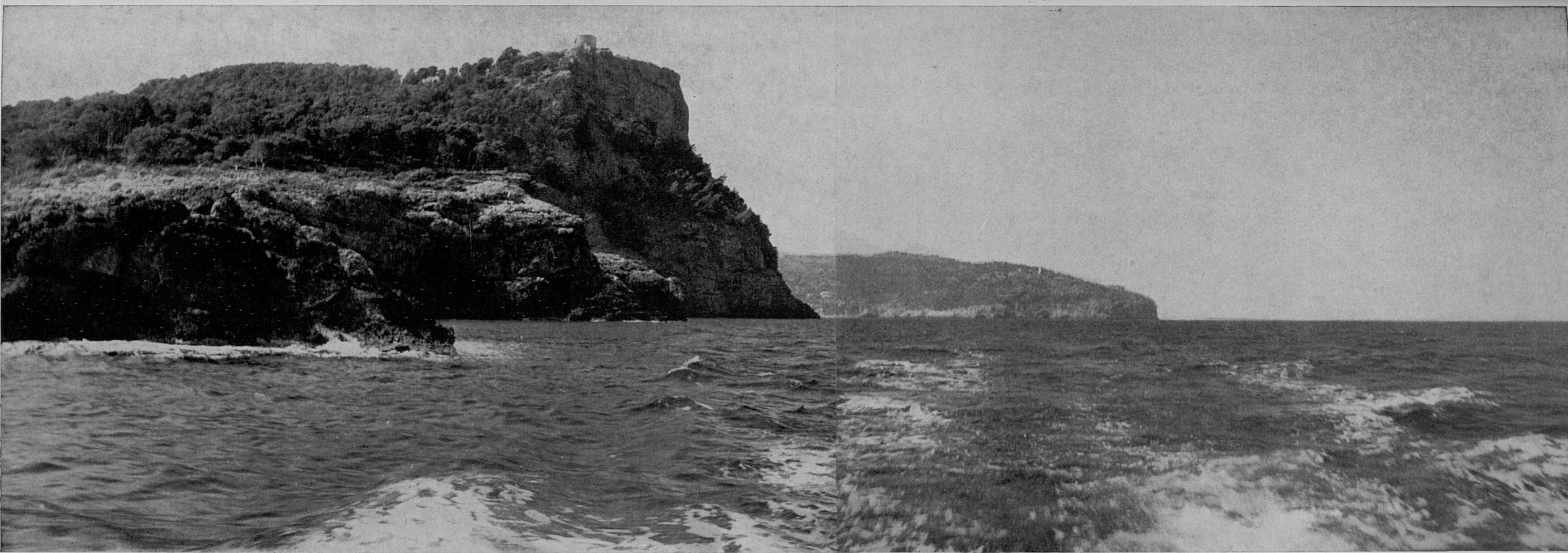


206. Hi som ara front a front amb l'extrem de Sa Punta Llarga, raó per la qual el seu esperó sembla simplement una roca, sense acusar la seva longitud des de la raconada de Ses Cambres, que s'hi troba darrere. Tanmateix...



207. ...la vista d'aqueixa raconada i punta la donam ací en perspectiva des de terra, des del camí de Ca'n Verí. Ací, a l'esquerra, una altra agulla, la del Penyal Bernat alludit al n. anterior 205. A l'enfront, Sa Torre Picada al caire dels penya-segats del seu promontori.

La raconada de Ses Cambres és, entre els propers del port, el punt més dèbil i més fàcilment practicable per a un accés des de la mar. Es per això que va ser el lloc elegit pels pirates algerins, quan, comandats per Occhi-ali, desembarcaren l'any 1561 per a atacar la vila de Sóller, donant origen a l'episodi semi-legendari de l'heroica defensa de Ses Valentes Dones de Ca'n Tamany. Episodi i efemèrides que venen commemorant-se anualment amb la pantomima festiva d'una batalla de moros i cristians al port de Sóller.



208. Vista dels penya-segats costers del promontori de Sa Torre Picada, per darrere el que es veu, allà al lluny, el Cap Gros, amb el Far de Muleta. Entre ambdós promontoris, el de Sa Torre Picada i el Cap Gros, s'obri l'ampla bocana natural d'entrada al port de Sòller.



209. Un altre coval dels que es succeeixen al llarg de la costa. Aquest s'obri al peu dels penya-segats de Sa Torre Picada. No és massa gran.

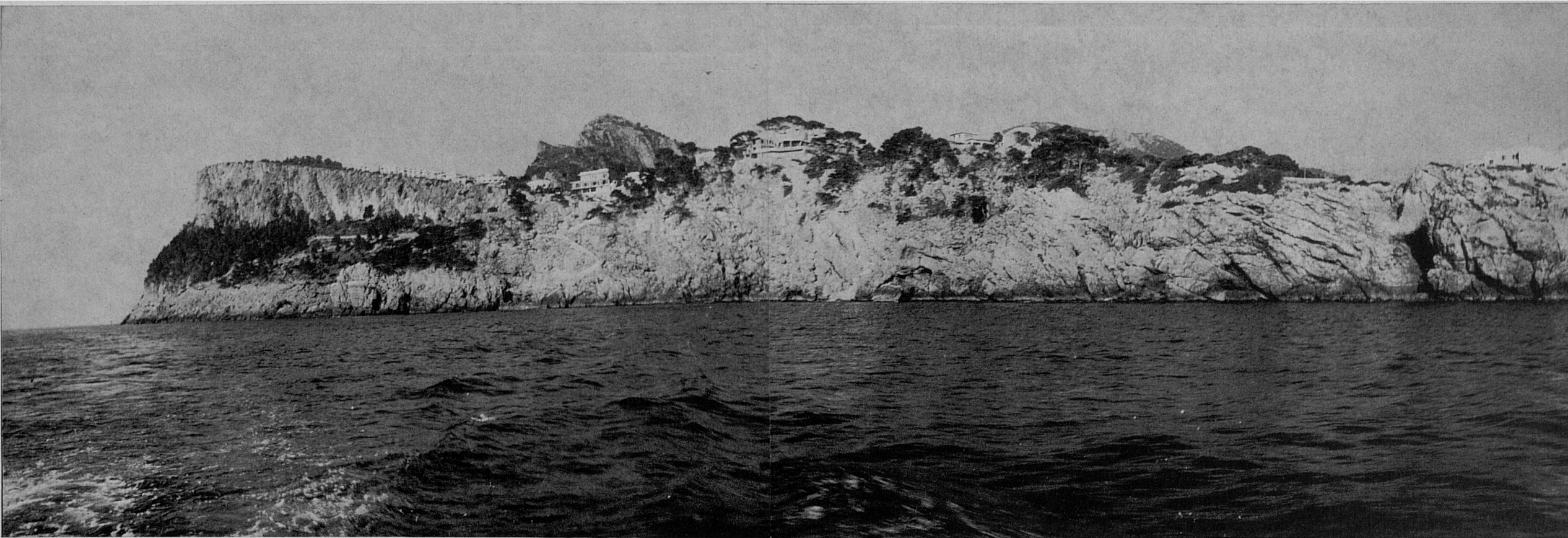
210-211. (*Pàgina següent*). Dues vistes amb diferent il·luminació —matinal i vespertina— dels penya-segats de Sa Torre Picada.





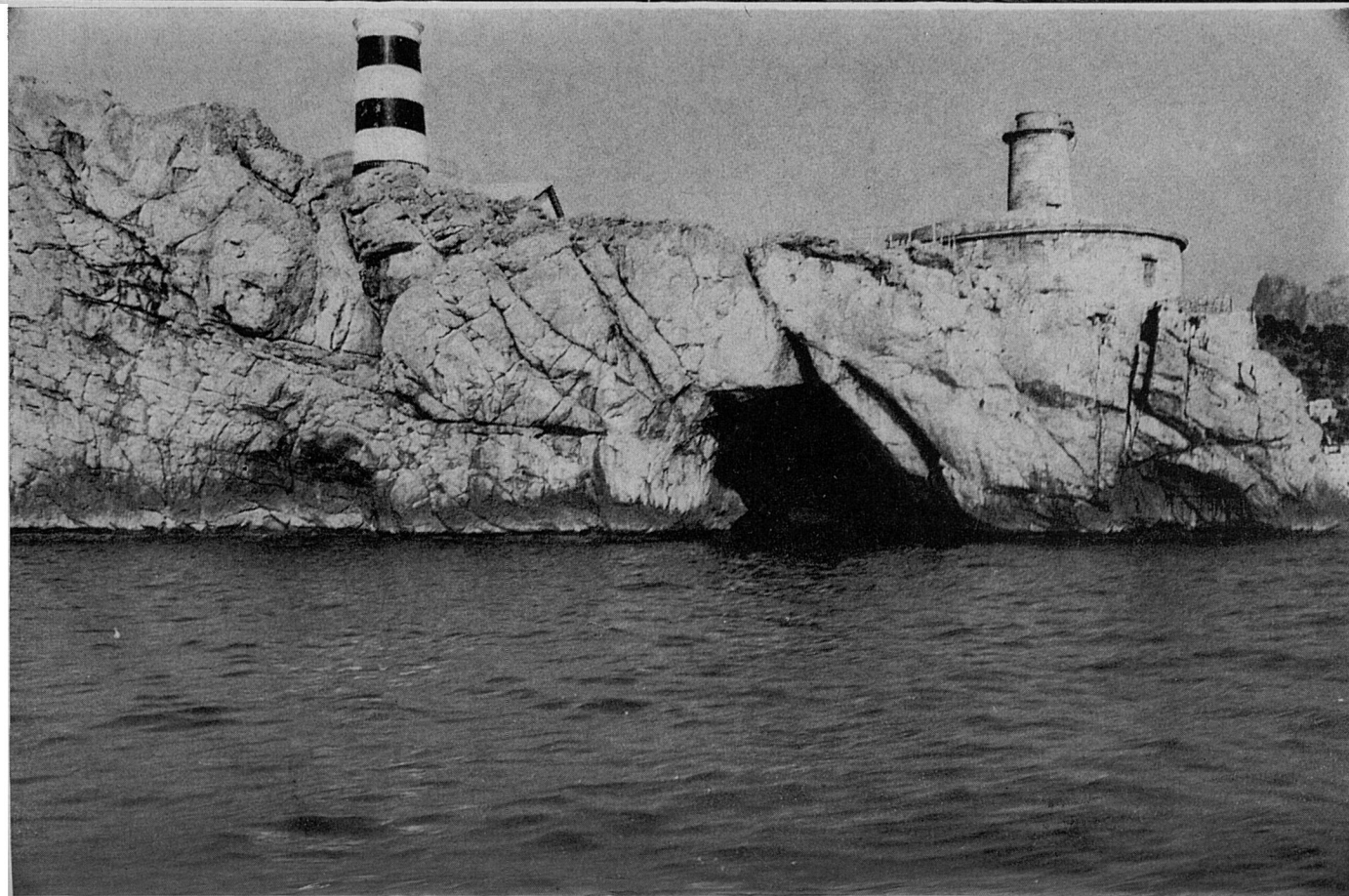
212-213. En donar la volta al promontori de Sa Torre Picada, trobam el Racó i Cingles de Sancta Caterina, llengua i penya-segats immediatament anteriors a la bocana del port. Damunt aquest penya-segats ha crescut en pocs anys —cóm podia ser d'altra manera?— la corresponent urbanització,...



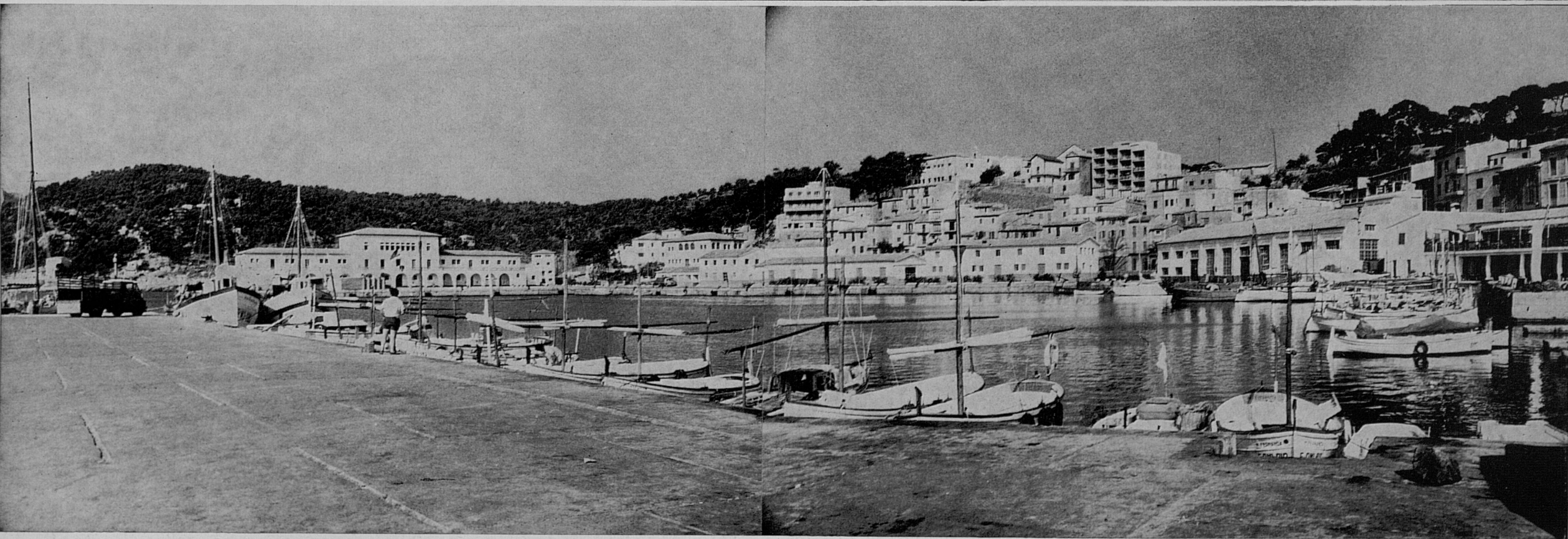


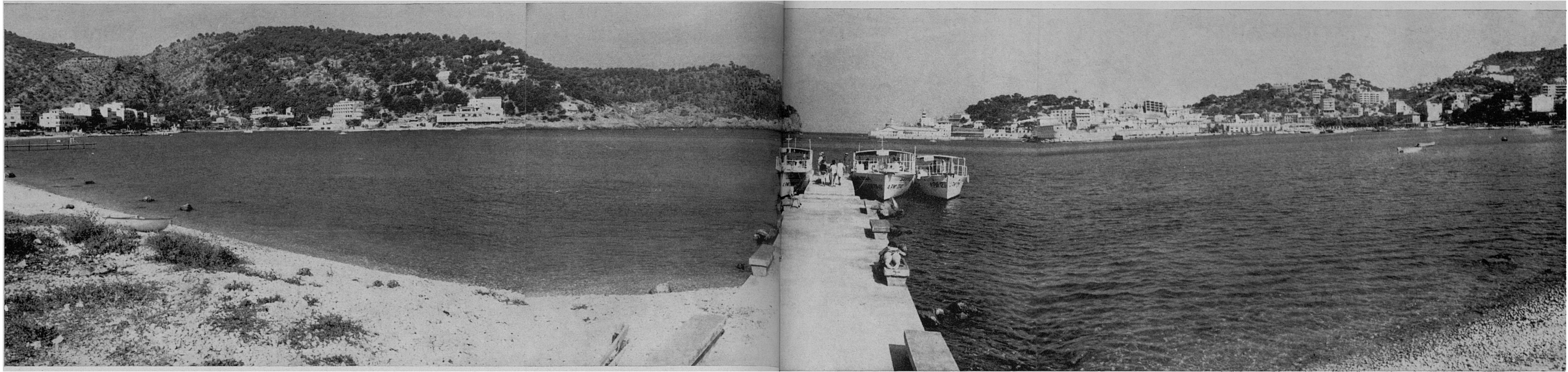
214. ...per a la que s'ha fet un boci de carretera de fàcil baixada a la mar, així com també escalinates particulars d'algunes edificacions.

215. La bocana del port està configurada i flanquejada per fermes roquisars. Ací s'hi veu el de la part nord-est, damunt el qual n'hi ha un far antic que ja no s'utilitza.



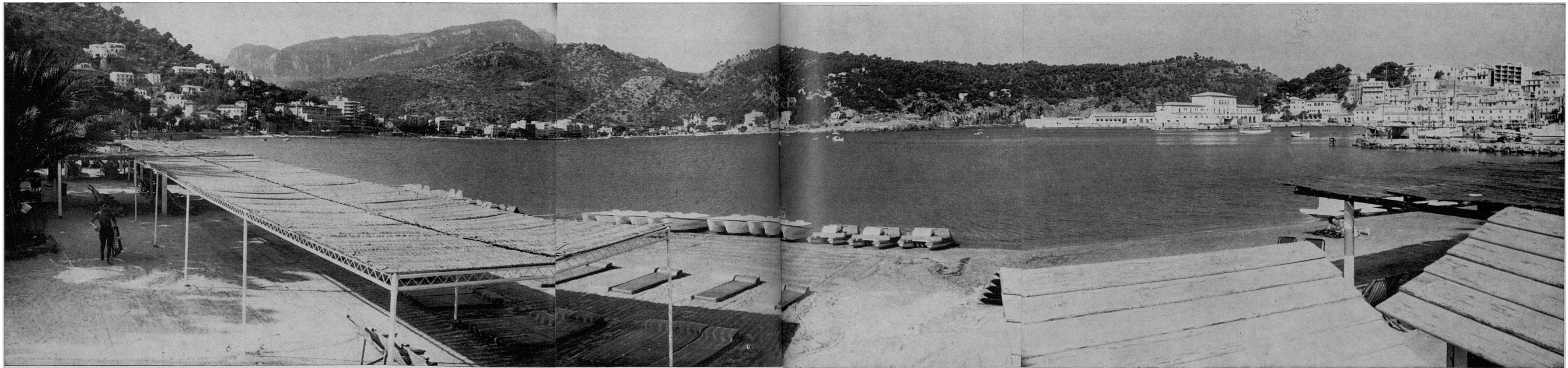
216. El port de Sòller és un esplèndid abric natural, una pregona cala configurada per una ampla rotonda, no solament el millor, sinó practica-ment l'únic existent a tot el llarg de la costa septentrio-occidental de Ma-llorca. Ací el veim en panoràmica presa des de la plataforma superior de Sa Torre Picada.





218. Vista panoràmica del port de Sóller des del fons del mollet de les barques que fan la travessia estiuenca de Sa Calobra, Formentor i Sant Telm. Allà a l'enfront, centre, la bocana del port; a la dreta, la llengua de terra del Racó de Sancta Caterina, que s'hi continua pel turó/promontori de Sa Torre Picada; a l'esquerra, el promontori del Cap Gros amb el seu far de Muleta.

219. Nova panoràmica de l'entrant del port de Sóller en direcció sud-oest. Vist des d'ací, més que no un apèndix de mar, sembla un llac.





220-221. Nous aspectes del port de Sóller. A la segona foto el simpàtic tranvia elèctric que fa el trajecte entre el port i l'estació del tren de Sóller —uns 5 km. de tirada—, tranvia que ens durà al poble com a final d'aquesta magnífica ruta, a la descripció de la qual donam ara fi.



»Otros testamentos de personas vinculadas a estos lugares contienen también legados al oratorio de San Lorenzo, en ese siglo y en los siguientes. Entre ellos es de notar el que se refiere a la construcción de un retablo para su altar. Guillermo de Ripe de Muncaire, en 15 de Mayo de 1368 manda a sus albaceas que den ocho libras para un retablo que ha de hacerse en la iglesia de San Lorenzo de Sa Calobra.

»Este primitivo oratorio del cual hoy no queda rastro, tendría la misma forma que los que conocemos levantados en aquel siglo: planta rectangular, techo a dos vertientes, sostenido por arcos apuntados de arranque a poca altura del piso, presbiterio sobre una o dos gradas y altar con retablo gótico.

»En fecha que no conocemos, tal vez a fines del siglo XVII, una ampliación del edificio modificó su primera estructura: el alfarje de la techumbre fue sustituido por bóvedas de crucería, muy achatadas; los arcos apuntados, por otros de medio punto; cerrado todo por paredes de piedra, unidas con mezcla defectuosa de tierra y cal.

»Sobre un altar, construido de material, colocóse un retablo de talla barroca, con una imagen de San Lorenzo en la hornacina y pinturas de su martirio y de diversos santos en los paneles. Es mencionado por primera vez en la Visita pastoral de 1747 como «retablo de talla, sin dorar, en su nicho principal una imagen de bulto de San Lorenzo, y por remate una pintura de Nuestra Señora de Lluch».

»Este retablo, la única pieza de relativo valor artístico, que contenía el oratorio, fue invadido en la primera mitad de este siglo por la hormiga blanca que lo corroyó enteramente hasta caerse a pedazos, de suerte que ha sido imposible su restauración. La misma imagen de San Lorenzo hace unos 25 años tuvo que ser sustituida por una nueva talla del escultor señor Salvá.

»Actualmente el oratorio ofrecía aspecto lamentable: por fuera, la fachada afeada por pegotes que habían querido disimular sus fallas, las paredes agrietadas; por dentro, los revoques abombados, las bóvedas resentidas, el altar, de materiales innobles. Todo el conjunto exigía adecuada restauración.

»Por ello no hemos dudado en afrontar, a pesar de las limitaciones económicas a que estamos sujetos, los trabajos imprescindibles para el adecentamiento del oratorio: desmonte del retablo, desenchado de los revoques, construcción de un altar de piedra, reparación de la fachada y ajuste de la clave de su portal.

»Con estas obras se conseguirá proveer por el momento a la conservación y embellecimiento del Otorio de San Lorenzo de Tuent y Sa Calobra».¹

Les anteriors notes històriques són del P. Rafel Juan, Missioner dels SS. CC. del Santuari de Lluc, qui igualment, per a aquest fascicle de les Rutes, ha escrit les que segueixen, una mica més extenses, sobre

L'ORATORI DE SANT LLORENÇ, TUENT I SA CALOBRA

«Tuent i Calobra són topònims que llegim al *Llibre del Repartiment* de 1232, encara que escrits d'altra manera: *Colabra* i *Tuaya*.

«*Calobra*, —grafiada altrament *Colabra*, *Caulobra*, *Colobra*, *Calabra*, *Calobre*—, pot procedir de rel llatina, que donà *Coluber*, *Colubra* (*culebra* en castellà. serp), i així seria tal volta un nom d'abans dels moros, posat amb motiu de serps que hi poguésser haver en aquest lloc.

«*Tuent*, —escrit també *Tuaya*, *Toaya*, *Doaya*, *Tuyent*, *Tuyhent*, *Tullent*, *Tulent*, *Tuinent*, *Tunyent*—, pot ésser més bé aràbic o barbaresc; i, segons Quadrado assessorat per Gayangos, voldria dir *lloc o llogaret del muntanyès*, que això significa *gibilincam*, paraula que en dit llibre segueix a *Toaya*.

«El rei En Jaume donà Tuent a l'Infant de Portugal, i Sa Calobra a Berenguer de Ripoll; però Sa Calobra passà poc després a l'Infant, de qui la va rebre Berenguer de Riu abans de 1242, i en aquesta data li fou otorgada a títol de Cavalleria, amb dret de percebre damunt ella i de totes les alqueries de Muntanya concedides a l'Infant, deumes de tot, manco de bestiar. Entre aquestes alqueries hi contem Tuaya, Bàlig, Mutnàbar, Dalofra, Benimonatguí —escrites amb grafies del *Repartiment*— i un estol més de Sòller i d'Escorca.

«Berenguer de Riu començà a fer partions de Sa Calobra per a establir-la; i seguien fent-ne Guerau (Gerald) son fill i sa mare Maria. Es

així com podem conèixer aquells nous propietaris: *Ortolans*, *Toloses*, *Fromits* o *Formits*, *Terros* o *Terrons*, *Cabrers*, *Borràs*, *Esteves*, *Castellfollits*, noms dels primers Coloms, qui, vinguts de Tarragona, entraren a Sa Calobra i encara hi són.

«Conexim també quins conrons feien: vinya, d'on s'enduia el Rei 400 corderons de vi, hortalissa i blat. D'arbres n'hi trobam garrovers, figueres, i no faltarien oliveres, si ja a principi del segle XIV hi havia tafones.

«Pastures i garrigues n'hi havia també, on poguessin pasturar animals. De bestiar gros hem llegit expressament bous.

«Ja de tot d'una aquells pobladors començaren a posar noms als indrets de per allà, tal volta traduïnt-ne alguns dels primitius; tan sols hem trobada batiada *La Mola*, prou vistable per punt de referència; lo demés va amb noms genèrics: bosc, vall, torrent, carrer o camí major (*carraria major*).

«De Tuent no n'hem pogudes aplegar tantes noves; però lògicament un hi pot situar dins el segle XIII lo que troba a principis del XIV. Així podem conèixer als qui de llinatge s'anomenaven *Tunyent*, *Massanet*, *Gascóns*, i, també, *Terros* de Sa Calobra.

«Tota aquesta gent, tan enfora de remei, necessitava d'un temple on complir com Déu mana, i dejorn el tingueren. Allà damunt l'esquena del coll que separa Tuent de Sa Calobra, n'aixecaren un i el dedicaren al màrtir Sant Llorenç. No en sabem exactament la data; però un llegat de Guerau de Riu, senyor de Sa Calobra, el suposa ja fet i condret l'any 1274. Diu així: «També a l'obra de l'església de Sant Llorenç situada a La Calobra XX sous». I obra no vol dir aquí construcció, sinó culte i conservació, segons ús d'aquells temps.

«Així Escorca, parròquia, tingué tres esglésies sufragànies: Sancta Maria de Lluc, Sant Salvador d'Almelug i Sant Llorenç de Tuent i Sa Calobra.

«Des de mitjan segle XIII tenim, idò, l'església de Sant Llorenç vetlant la pau bucòlica de sos feligresos: dins ella hi trobaven soplug per a complir amb Déu; i, davall son trespol, sojorn etern. Això sí, els de Tuent a una part i els de Sa Calobra a l'altra.

«Nombrosos llegats tenim recollits de persones d'aquí o vinculades amb elles o no molt llunyanes. Just ne citarem dos per a mostra: un, de Guillem Ripe, senyor de Montcaire, qui l'any 1368 deixà 8 lliures per a un retaulle que s'havia de fer a Sant Llorenç de Sa Calobra; i l'altre, d'un missatge seu, andorrà de Sancta Coloma, per a més senyes, qui l'any abans deixà 12 diners a Sant Llorenç de *Tunyent*, diu ell.

«Damunt el coll, que prest es digué *coll de Sant Llorenç*, veia aquest sant prosperar terres i alqueries assentades a sos peus, i anar-se'n i venir generacions: a Tuent, *Terros*, *Carros*, *Sunyers*, *Palas*, *Bisbals*, *Rolhans*, *Coloms*; a Sa Calobra, sempre *Coloms*, *Terros*, encara, *Pomars*, *Balaguers*. Altres desapareixen, deixant ginya batuda a la toponímia: *Lo rajal d'En Borràs*, *Na Formida*, *Lo rajal d'En Serra Ramón*, *La Cabrera*...

«Pero no tot va ésser pau al segle XIV. Prou motius hi hagué de sobresalir: pestes, hostilitats de genovesos i catalans... Devers l'any 1348 moriren a Mallorca en menys d'un mes unes quinze mil persones. Molt enfeïnats anaven els notaris. També a Tuent i Sa Calobra es feren testaments. Els genovesos, enemics nostros llavors, malavetjaven desembarcar i fer matx. A Tuent saquejaren una alqueria de Jacme Pontiró, per manca de vigilància, segons el Governador. Per això va reconvenir als habitants, per no tenir-hi les escoltes.

«La por de que tornàs a Mallorca el rei Jaume III, desposseït de son regene per Pere IV d'Aragó, preocupava ferm als governants que aquest tenia a l'illa. Tot eren ordes de que es vetlàs la costa amb ulls ben espolsats, no per «homes vells e que no han vista bona», sinó «per tals persones que bé e complidament, segons que la dita feina se pertany, fassen e complescan e sien aptes e sufficients...»

«Els d'Escorca trobaven que era molt pesat per a ells tot això. Sobre-tot, havent-hi tan poca gent a la parròquia, en sortien molt perjudicats d'haver de fer escolta a Tuent. Ho representaren al Governador i aquest trameté al Veguer de fora, perquè s'informàs i proveís. A l'entretant no es molestaria a la gent.

«El segle XIV veu engrossar-se el caudal toponímic d'aquests llocs. Tenim documentats: *Sa Costera*, *Ses Penyes de Bini*, *Es Colls den Colom* (després simplement *Es Colls*), *Es Rajal de Sa Calobra de Penyes Avall*, i un agre de falcons del Rei, que degué donar nom a *Sa Falconera* damunt la Mola de Tuent.

«Mentrestant, els *Coloms* s'han estesos per Sa Calobra i Tuent; i, dins Tuent, els *Bisbals* posseeixen aquesta alqueria, que anirà passant, primer, a Miquel Colom, i, després, a Cristòfol Sadorní, i també Sa Costera, que després serà de Pere Pisà.

«Llegint escriptures del segle XV trobam més noms de lloc: *Lo Rajal de Tuyent*, de Jaume Colom, *Lo Clot de La Calobra*, les *Penyes Tallades de les Serres dels Colls*, les *Penyes Comunes del Bosc*, el *Torrent de Pareis* o *Parais*, la *Comuna del Bosc de la Calobra*...

«Al començament del segle XVI (si ja no dins el XV) ve de Sòller una altra família, els *Palous*, qui primer tindran propietats a cada vall, i, més tard, quedaran localitzats a Tuent. Els Coloms ja tenen el mal nom de

¹ Segons notícies que en tenim, a la restauració del santuari de Sant Llorenç de Tuent / Sa Calobra han contribuït desprendidament, per una banda, els urbanitzadors de Tuent (belgues), i, per altra, En Gregori Puigserver, contratista d'obres de Sòller, qui ha realitzat gratuïtament i a les seves despeses tots els treballs de picapedratge. Tots ells entusiastes enamorats d'aquelles encontrades i tradicions. A uns i altres, començant pel seu promotor el P. Rafael Juan, el nostre aplaudiment més sincer i gratitud.

Calobres, que no és tan mal, i deixen el Bosc a Pere Ballester; i part de Sa Calobra a Bartomeu Arbona, que prest s'anomenarà *Ca'n Pau*.

»A Tuent entren els *Mayols del Raig*, qui quan dividesquen herències, donaran nom a *Can Lleig*, *Can Real*, *Ca Fra Puig*, *Can Guiem de Na Bartomeva* (Can Xispa), i a *Can Penya* a Sa Calobra. A Sa Costera hi ha els *Arbona* (Bascos).

»Coneixerem endemés el *Coll de Na Polla*, el *Serradell*, la *Font des Verger*, la *Coma den Arnau*, el *Coll de la Mola*; i, en el Bosc, *El Cloial*, el *Pla dels Ullastres*, la *Replegada*, el *Salt de S'Aigo*, la *Font de Sa Mata*.

»També els segles XVI i següents tingueren prou motius d'intranquil·litats. Incursions de moros feien por per tot, i era necessari defensar-se. Per això, s'hagueren d'aixecar més torres a la costa per a avisar el perill.

»La torre de Sa Seca la va imposar manu militari el Virrei als Jurats de Sóller, qui feien esquena enrera per mor dels costos. En dos anys, 1584-1586, estigué llesta.

»Volia també que en fessin una a la Mola de Tuent; però ho refusaren, diguent que pertanyia a Escorca, i tenien raó. El matemàtic Binimelis pujà a la Mola, dibuixà plans, i l'any 1596 s'acabà la torre. És rodona, amb 7 metres i mig de diàmetre, i té una peça d'artilleria.

»Aquesta torre unia els focs de Sa Seca amb els del Castell de Pollença. Des de Menut, prop de Lluc, es veia molt bé, i servia per a avisar al Santuari que estiguessin alerta.

»S'aixecà després torre al Morro del Forat, per a defensar Tuent; i, l'any 1605, Joanot Colom Calobre tragué llicència per a aixecar la del Bosc i assegurar així el port de Sa Calobra.

»Alguns fets es contenen encara del temps dels moros. Un el va deixar estampat Vicenç Mut a l'"*Historia del Reino de Mallorca*" (II, 468). Devora la Font des Verger agafaren els moros a l'amo En Pere Arbona, Bascos, de Sa Costera, i un esclau seu. Aquest, qui devia ésser moro també, reconegué els seus antics companys, i fingí posar-se de part seva. Pega grapada a l'amo, l'agafa fort i diu: "Aquest és meu; voltros preniu dret, camí envant, i agafareu els qui fugen". Així ho feren. Amo i esclau li estregueren cap a Sa Costera. Quan arribaren, l'amo, agraït, donà de tot d'una llibertat a son feel esclau.

»Un altre dia un Vicenç Nyegos collia figues damunt una figuera. Veure moros, baixar i fugir tot escapat, va ésser tot ú. Però, no s'affluixaria el nus dels calçons amb bufes? El pobre quedà travat, no pogué fer la via que volia, i els moros el m'agafaren i el s'endugueren a l'Àfrica. Després sa família el va rescatar; però el retgiró que aplegà, el dugué tota la vida. Ja no va ésser més el mateix.

»En mig d'aquets perills els feligresos de Sa Calobra i Tuent prenién tots els medis humans necessaris, i, endemés, acudien a la Mare de Déu de Lluc, de qui eren molt devots, i a Sant Llorenç, el seu patró. De tots dos en tenien imatges dins l'oratori o capella de Sant Llorenç.

»I com que el nombre de pobladors havia augmentat, aquesta ja quedava petita per a tants. Per això tiraren junta per a fer-ne una altra, a principis del segle XVII, creim, o, tal volta, a finals del XVI, no obstant la data de 1791 que llegim al sòtil, que podria ésser d'una refecció, i més mos agradaria poder-la llegir de 1641.

»Llavors desaparegué una estructura, que devia ésser ben interessant i que ara enyoram, per a fer lloc a una altra més gran, però no tan airosa, al manco per dedins.

»Se'n cuidaven dos obrers, un de Tuent i un altre de Sa Calobra; i, per a tenir un capellà que els digués missa, segons urgien des de la Cúria del Palau, recollien tantes lliures com fossin necessàries per a sostenir-lo.

»L'any 1697 comprometeren a Bartomeu Pons, clergue de Sóller, oferint-li 28 lliures cada any, a títol d'ordenació, i, endemés, posada i mante-

niment condecents, mes no cavalcadura. Acceptà, però l'any 1719 els va deixar plantats, perquè ja tenia un benefici a la parròquia de Sóller.

»No quedava altre remei que un natiu d'allà fos ordenat sacerdot; i no en faltaren. Els Revs. Joan Batista Arbona, de Can Pau, Bartomeu Colom i son nebot Josep, de Can Termes i, a lo darrer, Francesc Canals, de Tuent, compliren successivament la seva missió, fins passat mitjan segle XIX.

»La Visita Pastoral de 1747 mos parla del retaule de fusta sens dau-rar, avui destruït per formigues blanques, i de tres bacinets per a captar: un de Sant Llorenç, qui pagava la cera; altre de les Animes, d'on se celebraven misses; i un tercer de Sant Antoni, per a l'Hospital. Veïns de 24 cases hi posaven generosa contribució.

»El segle XVIII va veure aixecar-se a Tuent cases amb façana ben plantosa i torre de defensa: a Can Lleig l'any 1713, i a Can Palou l'any 1743. A Sa Calobra una branca dels Coloms era ya *Termes*; i Coloms o Colomes n'hi havia per Can Maiet, Es Racó, Can Marrai, Cas Sabater, Can Nyegos. Els Nyegos de Fornalutx, de llinatge Vicens, entroncaren l'any 1731 amb una Colom, i encara hi són a Sa Calobra.

»Precisament a una escriptura que mos deixà aquesta família hem trobat una partida de topònims que no s'han de perdre: *L'Ullastre de les Llambusques*, *El Penyal Vermell*, *La Costa de la Verdor* (avui de les *Verdors*), *El Torrent dels Codolassos*, *El Torrent de les Llambusques*, *El Camp de la Mar*. No s'han de perdre tampoc altres com: *El Camp dels Noguers*, *Lo Anglò*, *La Marjada de ses Beies*, *El Sigual*, *El Rajalet*, *S'Hort de ses Parres*, i tants com ne queden per dir.

»L'any 1882 Sa Calobra i Tuent tingueren missió que els va procurar el rector de Lluc Francesc Tortell. A la missa de comunió del darrer dia combregaren 60 persones. Per fruit demanaren l'instal·lació dels Passos, cosa que feu l'any següent el missioner P. Matamala. A més d'aquesta, hi ha hagudes altres missions en temps més recents.

»Quan la parròquia d'Escorca i Lluc passà l'any 1901 als Missioners dels SS. CC., es regularitzà l'atenció pastoral de la feligresia. El P. Joan Perelló l'any 1899 va construir una caseta adosada a l'oratori de Sant Llorenç, a un trast donat per Miquel Palou, senyor de Can Palou i de Bini de Baix, qui es reservà les cendres i els fems de s'establa.

»Aquest senyor l'any 1905 va hostatjar a Can Palou el bisbe Campins, qui hi anà per a la Visita Pastoral, als 21 i 22 d'octubre. Tots, presidits per En Joan Mayol, batle, li sortiren a camí i l'acompanyaren a dalt amb faïes enceses per un camí tot enmurtat. Va ésser un aconeteiximent.

»D'aquesta estada a Can Palou es contenen encara ocurrències de don Miquel. A un acompanyant del Bisbe, prou fi, qui li demanava on alleugerar-se d'urgències impostergables, li respongué escampant la mà a l'entorn, on sobraven soques d'oliveres i garrovers. A l'hora de colgar-se, distribuï a cadascú el seu llit. —"Però, i Vosté, Don Miquel?". —"Vostés s'acomodin; jo ja m'hi aficaré davall". I primer els recomanà precaució: "Mirau, ací hi ha pàvora (pólvora), i aquí mixtos. Alerta!".

»Avui Sa Calobra i Tuent han canviat molt. La carretera hi aboca gent, i la pau s'allunya. Però el progrés pot tenir també caïres bons, si es regeix bé i respecta el paisatge. Gràcies als nous camins i a la col·laboració de tots s'ha pogut començar la restauració a l'oratori de Sant Llorenç, canviant el bigam de la teulada, descrostant els arcs, axeubant de nou les parets, posant un altar de pedra picada a lo rústic, i aixecant costós marge i escalons per a una placeta davant els portals, on s'han plantat teixos, pins, xiprers i altres plantes de muntanya.

»Els trescadors que hi passen per allà ho podran veure. I estam segurs de que respectaran i faran respectar plantes i lloc, no fent-hi ni deixant a l'entorn res que pugui fer mala vista i desdigni d'un oratori de més de setcents anys d'història».

Fotografies i text: revelat, ampliació, unió de les fotografies i direcció de la edició: Jesús García Pastor.

Traducció del castellà.

Gràfic de l'itinerari: Melcior Rosselló Simonet.

Imprès per Miquel Ferrer Sureda.

Grabats: Grabograf, S. A. (Madrid).

Paper: «Printover», fabricat per Sarrió C. A. P.

Preu:
170 pts.
Subscriptors, primer llançament:
160 pts.

Depòsit Legal P. M. 245 - 1975.

Es propietat de l'autor.

Prohibida la reproducció.

© Jesús García Pastor.